

Tidsskrift om levekår og livsstil

Samfunnsspeilet

3/96

Temaer i dette nummer:

- Levekår i ulike ungdomskull
- Forventet levealder
- Tilbakefall blant straffede
- Barnestatistikk
- Tidlige forbruksundersøkelser

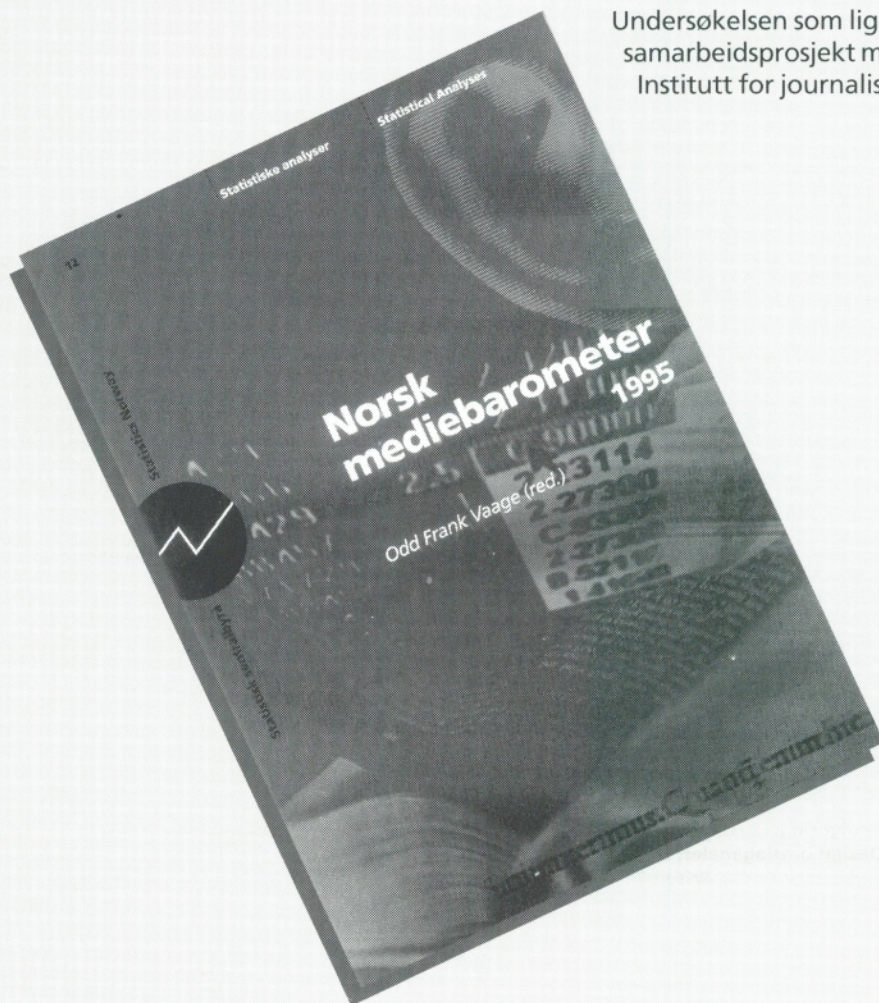
Norsk mediebarometer 1995

Norsk mediebarometer 1995 beskriver nordmenns bruk av de forskjellige trykte og elektroniske mediene og hvem som har tilgang til dem. Publikasjonen gir også et bilde av utviklingen på disse områdene over de seinere åra. Hva skjer på mediemarkedet; er noen medier på frammarsj mens andre taper i konkurransen om publikums oppmerksomhet? Hvilke grupper er det som endrer medieatferd?

Statistikken blir presentert ved hjelp av oversiktlige tabeller og figurer slik at stoffet skal være lett tilgjengelig. Hvert medium blir presentert for seg, hvor det legges vekt på hvilke befolkningsgrupper som bruker det og hvor mye tid de bruker.

Norsk mediebarometer er et aktuelt oppslagsverk for alle innenfor medie- og kommunikasjonssektoren, for forskning og undervisning.

Undersøkelsen som ligger til grunn for publikasjonen er et samarbeidsprosjekt mellom Statistisk sentralbyrå og Institutt for journalistikk.

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 00 44 80
Telefaks: 22 86 49 76

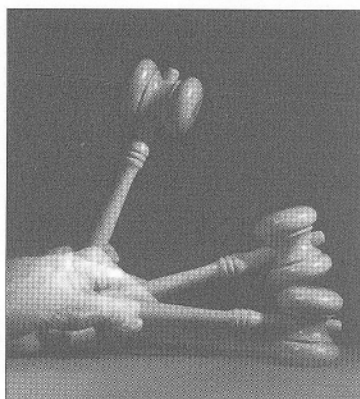
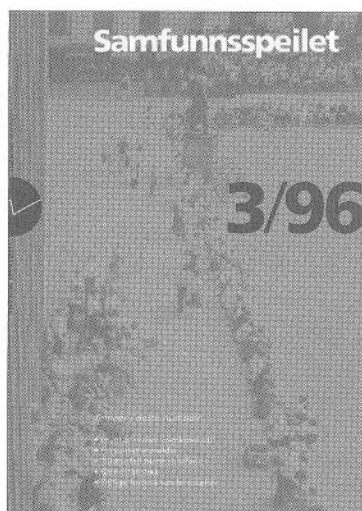
eller
Akademika – avdeling for
offentlige publikasjoner
Møllergt. 17
Postboks 8134 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 11 67 70
Telefaks: 22 42 05 51

ISBN 82-537-4271-1
Pris kr 95,00

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

Innhold

Forverringen av ungdomsgenerasjonenes levekår: Myte eller fakta? <i>Kari Skrede og Mette Ryen</i>	2
Redusert kjønnsforskjell i forventet levealder de siste årene <i>Svenn-Erik Mamelund</i>	13
Straffede lovbreakere: Stadig flere pådrar seg ny straffereaksjon <i>Idar Møglestue</i>	18
Med barn i fokus: Barnestatistikk fra 1989 til 1995 <i>Sissel Vestli</i>	23
To forbruksundersøkelser fra begynnelsen av det 20. århundret <i>Espen Søbye</i>	27

Samfunnsspeilet

Nr. 3/1996 - 10. årgang

Redaksjon: Johan-Kristian Tønder (ansv. red.), Ragni Hege Kitterød (red.), Tor Petter Bø, Jon Erik Finnø, Hilde Rudlang.

Redigering: Liv Hansen, Åshild Lønne, Solfrid Michaelsen, Anne Skarateppen.

Design omslag/maler: Enzo Finger Design.

Trykk: Lobo Grafisk. **Priser:** Pr. år kr 165,-. Enkeltnr. kr 50,-.

Internett: Utdrag fra Samfunnsspeilet publiseres elektronisk på Internett.

Web adresse: <http://www.ssb.no/www-open/nyheter/top.html>

ISSN 0801-7603. ISBN 82-537-4309-2.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/Statistisk sentralbyrå.

Omslagsfoto: Knudsens Fotosenter A/S.

Øvrige foto: S. 12: Hartmut Schwarzbach/Argus/Samfoto. S. 22: Lars Säfström/Mira/Samfoto.

Forverringen av ungdomsgenerasjonenes levekår:

Myte eller fakta?

Det hevdes ofte at dagens ungdomsgenerasjon har vanskeligere levekår og rammebetingelser enn generasjoner som vokste opp tidligere i etterkrigstida. Ungdom er imidlertid en heterogen gruppe med hensyn på økonomiske levekår. Lengre utdanningsperiode og senere familieetablering gjør at ungdomsfasen varer lenger enn tidligere. Tidspunktet for den økonomiske selvforsørgelsen er utsatt. Vi kan vente større økonomiske ulikheter blant dagens ungdomskull i framtida, enn blant dem som er godt voksne i dag.

Kari Skrede og Mette Ryen

I den offentlige debatten møter en ofte oppfatninger om at dagens ungdomsgenerasjoner har fått vanskeligere levekår og rammebetingelser enn generasjonene som vokste opp tidligere i etterkrigstida. Det er ikke vanskelig å finne indikatorer og statistikk som kan underbygge denne oppfatningen. Den stigende arbeidsledigheten fra 1987 rammet unge arbeidssøkere særlig hardt. I denne perioden ble også konkurransen om utdanningsplassene ytterligere skjerpet. De seinere årene har det dessuten vært betydelig oppmerksomhet om usikre trekk ved framtidens arbeidsmarked og om det økonomiske grunnlaget for velferdsstaten og velferdsordningene i årene framover. Usikkerhet om framtida bidrar også til å forsterke inntrykket av levekårsforverring blant ungdom. Begreper som "oppvaskgenerasjonen" og "tapergenerasjonen" er gjengangere i samfunnsdebatten.

Det er ingen tvil om at dagens ungdomsgenerasjoner har møtt tøffere rammebetingelser og skjerpet konkurranse både om utdanningsplasser

og om arbeidsplasser enn tidligere ungdomsgenerasjoner. Men lave inntekter og lange utdanningskøer er ikke uten videre ensbetydende med forverring av levekår og dårlige framtidsutsikter. Det er flere viktige trekk ved samfunnsutviklingen som bør modifisere dette negative bildet.

Samlet sett har levekårsutviklingen i etterkrigstida vært preget av forbedring i materielle levekår fra en generasjon til den neste. En undersøkelse av levekårsutviklingen gjennom 1980-årene innenfor tiårs fødselskohorter (se boks med begrepsdefinisjoner) født i ulike perioder i dette århundret, viste at de yngre kohortene gjennomgående hadde høyere inntekt og bedre materielle levekår enn eldre kohorter på sammenliknbare alderstrinn (NOU 1993:17, Skrede 1994). Som barn har dagens ungdomsgenerasjoner vokst opp med høyere materiell levestandard enn tidligere ungdomsgenerasjoner. Deres foreldregenerasjon er mer velstående og ressurssterke enn hva beste-foreldrene var på tilsvarende alderstrinn. Mer ressurssterke foreldregene-

Viktige begreper

Medianinntekt er middelinntekten i den rangerte inntektsfordelingen for gruppen som helhet. Dvs. at halvparten av gruppen har høyere og halvparten har lavere inntekt.

Kohort brukes i denne artikkelen synonymt med fødselskohort eller fødselskull. En kohort brukes her om dem som er født i samme periode. Eksempelvis omfatter 1961-kohorten alle som ble født i kalenderåret 1961.

Sivilstand: En del steder skiller vi, på grunnlag av registermaterialet, mellom tre sivilstandsgrupper, gift, ugift og andre. Gruppen av andre omfatter kvinner og menn som verken er gift eller ugift, de tidligere gifte (inklusive separerte) med og uten barn, og i tillegg ugifte med barn. Alle enslige forsørgere inngår her. Det samme gjelder samboere med forsørgeransvar for barn (felles barn eller særkullsbarn).

Kapitalinntekt: Dette er summen av brutto renteinntekter, aksjeutbytte, avkastning på livsforsikring og avkastning på egen bolig.

rasjoner og jevnt over mindre søskenkull har gitt dagens ungdomsgenerasjoner bedre økonomisk ryggdekning i familien enn tidligere ungdomsgenerasjoner.

Det er grunn til å anta at bedringen av materielle levekår har vært en viktig drivkraft bak de omfattende endringene som har skjedd i *varigheten* av ungdomsfasen. Lengre utdanningsperiode og utsettelse av familieetableringen har ført til at gjennomsnittslengden av livsløpets ungdomsfase strekker seg over flere år enn i generasjonene tidligere i etterkrigstida. De omfattende endringene i livsløpsmønsteret i dagens ungdomskull har ikke bare gitt en forlenget ungdomstid, men også mange *flere ungdommer*. Når ungdomsfasen blir lengre, er det også flere alderstrinn som kan regnes med i ungdomsbefolkningen i sosial og demografisk forstand. Utviklingen mot økt likestilling mellom kjønnene har også betydning i denne sammenhengen. Mens unge menn tok mer utdanning enn unge kvinner for et par tiår tilbake, er det i dag de unge kvinnene som tar mest utdanning.

Den økte varigheten av utdanning medfører en utsettelse av den økonomiske selvforsørgelsen, men bidrar samtidig til å styrke mulighetene på arbeidsmarkedet på lengre sikt. Det er et veletablert funn både i norsk og internasjonal forskning at utdanning jevnt over bidrar til økt inntekt på lengre sikt, selv om den individuelle avkastningen over livsløpet normalt også vil variere med utdanningstype, kjønn, arbeidstid, konjunkturer på arbeidsmarkedet osv. (Ryen 1995). Når et ungdomskulls gjennomsnittlige inntekt er lav og mange samtidig er under utdanning, sier det seg selv at den lave inntekten ikke er en god indikator på den framtidige inntektsutviklingen. Inntekten alene har også begrenset verdi som indikator på ma-

terielle levekår i utdanningsfasen, først og fremst fordi den ikke gir informasjon om tilskudd fra andre forsørgelseskilder, som bl.a. studiestøtteordninger og støtte fra egen familie.

I denne artikkelen diskuteres ulike sider ved de materielle levekårene blant ungdom i ulike fødselskohorter. Framstillingen er delvis basert på et forprosjekt kalt "Levekår i støpeskjeen" hvor formålet bl.a. har vært å se ungdoms levekår i sammenheng med forhold som utdanning, studiefinansiering, gjeldsbelastning, rentenivå og boforhold (se ramme for nærmere omtale av prosjektet). I prosjektet er det valgt en vid definisjon av ungdomsfasen. Personer opp til 35 år er inkludert. Resultater fra forprosjektet er tidligere presentert i Skrede og Ryen 1996. Her var fokus hovedsakelig rettet mot forskjeller mellom ulike alderstrinn innen ungdomsfasen. Tiden tillot ikke å gå nærmere inn i forskjellene innen ungdomskullene. Vi hadde også i liten grad mulighet for å trekke opp bakteppet til de store forandringene som har

skjedd mht. varighet og innhold av ungdomsfasen, nemlig utsettelse av familieetablering og økt andel i utdanning. Det er viktig å se levekårene i dagens ungdomsgenerasjon i forhold til levekårene i generasjoner tidligere i etterkrigstida, de som ofte omtales som de privilegerte ungdomsgenerasjonene. I denne artikkelen går vi litt nærmere inn på slike forhold.

Flere tar lang utdanning - forsterket vekst fra slutten av 1980-tallet

Andelen av ungdomskullene som tar videregående og høyere utdanning har vært økende i hele etterkrigstida. Men parallelt med at konjunkturerne på arbeidsmarkedet forverret seg f.o.m. 1987, økte også søkningen til utdanningssystemet kraftig sammenliknet med situasjonen tidligere på 1980-tallet. Mest markert var den sterke veksten i antall søkere til universitets- og høyskolesystemet. For videregående skole var det i større grad tale om videreføring av en lang-siktig trend. Andelen av ungdoms-

Om forprosjektet "Levekår i støpeskjeen":

Forprosjektet "Levekår i støpeskjeen" har vært finansiert av Norges forskningsråd under forskningsprogrammet "Barn, ungdom og familie". Resultater fra prosjektet ble presentert i en rapport som utkom i juni i år (Skrede og Ryen 1996). Forprosjektet blir nå fulgt opp av et hovedprosjekt som startet 15. mars. Dette skal etter planen avsluttes i 1998.

Bakgrunnen for forprosjektet var et ønske fra Barne- og familiedepartementet om å få utredet et opplegg til en undersøkelse av ungdoms økonomiske levekår, der levekårene blir sett i sammenheng med økt utdanningstid, studiefinansiering, gjeldsbelastning, rentenivå og boforhold. Prosjektet har tatt utgangspunkt i årskullene født 1961 til 1975. Det har også vært et viktig formål med prosjektet å undersøke grunnlaget for å kombinere tilgjengelige registerdata og data fra utvalgsundersøkelser i studier av ungdoms levekår. Forbedret tilgang til registerdata gir muligheter til å dokumentere levekårs-situasjonen i 1990-årene mer omfattende enn tidligere, og bedre enn hva man kan gjøre på grunnlag av utvalgsundersøkelser. Forprosjektrapporten var altså basert på data fra ulike kilder, både registre og utvalgsundersøkelser.

kullene som gikk videre fra grunnskole til videregående skole var høy allerede tidlig på 1980-tallet og økte jevnt utover i 1980-årene (Monsen 1993).

I universitets- og høgskolesystemet har det imidlertid vært en formidabel økning i antall studenter siden 1987. I studieåret 1987-1988 var det samlede antallet registrerte studenter ved universitet og høgschooler knapt 105 000. I 1993-1994 var det økt til vel 172 600 (Statistisk sentralbyrå 1995b). Denne økningen var langt sterkere enn forutsatt. Så seint som i 1988 baserte Hernesutvalget (NOU 1988:26) seg på et måltall på 105 000 studieplasser i 1995. Dette var basert på kombinasjon av en prognose for studiesøkning ut fra daværende studietilbøyeligheter og en antatt økning av gjennomstrømmningen i utdanningsinstitusjonene.

En del av den økte søkningen til høyere utdanning fra slutten av 1980-årene må tilskrives at de store fødselskullene fra slutten av 1960-tallet da meldte seg til universitet og høgschooler. Men en betydelig andel av veksten skyldes at *økte andeler søkte utdanning*, både i årskullene som kom direkte fra videregående skole og i eldre årskull. Denne veksten har fortsatt på 1990-tallet. Analyser som hittil er utført på registermaterialet omfatter ikke opplysninger om utdanningsstatus og aktiviteter, verken i 1990 eller i 1993. Datamaterialet fra Levekårsundersøkelsen 1991 og 1995 gir imidlertid noen holdepunkt for å si noe om veksten i perioden 1991-1995 som helhet (Statistisk sentralbyrå 1992 og 1996). Vi har sammenliknet situasjonen for fødselskullene i femårsgrupper. I 1995 var det en markert høyere andel i de to yngste femårskohortene, født henholdsvis i 1966-1970 og i 1970-1975, som var i utdanning, sammenliknet med situasjonen for tilsvarende

Datakilder

Følgende datakilder benyttes i denne artikkelen:

Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 (Statistisk sentralbyrå 1991). Dette var en omfattende utvalgsundersøkelse hvor man gjennom intervjuer kartla blant annet opplysninger om utdanning, yrkesliv og egen familiedanning. Intervjupersonene ble fulgt fra 14-årsalder. Utvalgene ble trukket av kohortene 1945, 1950, 1955, 1960, 1965 og 1968 for kvinner, og kohortene 1945 og 1960 for menn.

Levekårsundersøkelsen 1991 og 1995. Dette er utvalgsundersøkelser som belyser utvikling og fordeling av levekårene i befolkningen. Utvalgene ble trukket blant personer 16 år og over bosatt utenfor institusjon.

Likningsregisteret 1990 og Inntektsregisteret 1993 omfatter hele befolkningen. Dette innebærer at vi får et bedre bilde av samtlige ungdomsgrupper enn hva vi får gjennom utvalgsundersøkelser. 1993-registeret omfatter, foruten grunnopplysningene fra skatterregisteret, blant annet opplysninger om mottak av en rekke offentlige overføringer som stipend og lån fra Statens lånekasse for utdanning, sosialhjelp og dagpenger under arbeidsledighet.

Alle statistiske beregninger bygger på tabellkjøringer utført ved Seksjon for inntekts- og lønnsstatistikk i Statistisk sentralbyrå for prosjektet Levekår i støpeskjeen.

I tillegg refereres en del tall fra enkelte andre statistikkilder.

aldersgrupper i 1991 (Skrede og Ryen 1996, figur 3.4 og tabellene 25 og 26).

Utsettelse av familieetableringen og forlenget ungdomsfase

Den sterke veksten i andelen som tar videregående og høyere utdanning har bidratt til en radikal forandring av varighet og innhold av ungdomsfasen. Lengre utdanningsperiode innebærer en *utsettelse* av den økonomiske selvforsørgelsen. I sosiologisk teori er denne utsettelsen beskrevet som en "deferred gratification" - en "utsatt behovstilfredsstillelse" når det gjelder den uavhengighet som egen inntekt gir (Ramsøy 1977). Utsatt behovstilfredsstillelse hva inntekt angår, har også en klar parallell i familieetableringsprosessen. Det er et veileitende funn i internasjonal demo-

grafisk forskning at varigheten av utdanning påvirker tidspunkt for familieetablering, både for kvinner og menn.

Samtlige norske undersøkelser hvor en har hatt mulighet for å sammenlikne familiedanningsprosessen innen enkeltårskull etter utdanningsgrupper, har bekreftet dette mønsteret. Både Yrkeshistorieprosjektet ved Institutt for sosialforskning (INAS) fra 1971 og Statistisk sentralbyrås Fruktbarhetsundersøkelse 1977¹, viste at medianalder ved første ekteskap/samlivsinngåelse var høyest for dem som hadde lengst utdanning og lavest for dem som hadde kortest utdanning (Ramsøy 1978, Noack og Østby 1981). Statistisk sentralbyrås Familie- og yrkesundersøkelse fra 1988 viste at dette mønsteret fortsatt gjaldt bå-

de for kvinner og menn i de fødselskohortene som var gamle nok til at mer enn halvparten av årskullet hadde fått barn innen intervjutidspunktet (Blom, Noack og Østby 1993).

Tidspunktet og aldersplasseringen for familieetableringen har endret seg radikalt mellom de årskullene som vokste opp i de første 25 årene av etterkrigstida og de som fulgte seinere. For årskullene som var født fra 1920 fram til 1950, sank gjennomsnittsalderen ved første ekteskap og første barns fødsel gradvis fra ett årskull til det neste. Sammen med den gradvis økende gjennomsnittlige varigheten av utdanning førte dette til at den gjennomsnittlige varigheten av ungdomsfasen ble stadig kortere og mer "sammenpresset". De som var født på 1930- og 1940-tallet hadde gjennomgående en kort og hektisk ungdomstid. Sammenliknet med situasjonen i dag var det relativt få som tok lang utdanning, og de fleste giftet seg og hadde fått barn lenge før de fylte 30 år.

Tidlig på 1970-tallet endret dette mønsteret seg mot en gradvis sterkere utsettelse av ekteskap og første barns fødsel. Dette "girskiftet" begynte i årskullene som var født tidlig på 1950-tallet, og ble gradvis forsterket i årskullene som fulgte etter (Bjørn og Skrede 1982, Blom, Noack og Østby 1993, Skrede 1994). Sammenliknet med fødselskullene som vokste opp i den tidlige etterkrigstida, kjennetegnes årskullene etter "girskiftet" av en utvidet og mer langstrakt ungdomsfase.

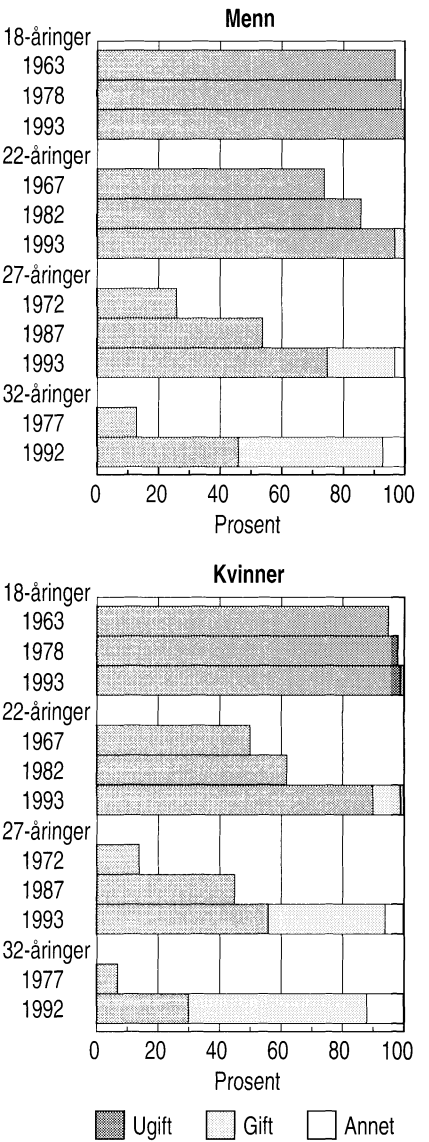
Den mest markerte utsettelsen gjelder tidspunktet for første barns fødsel. Utsettelsen må i noen grad sees i sammenheng med den sterke veksten i utdanning. Ettersom flere og flere i årskullene tok lengre utdanning, utgjorde også gruppen som fulgte familieetableringsmønsteret for de lang-

tidsutdannede en større andel av årskullene. Men Familie- og yrkesundersøkelsen viste at den gjennomsnittlige utsettelsen av første barns fødsel for kvinner i de yngre årskullene økte betydelig også innen de enkelte utdanningsgruppene (Blom, Noack og Østby, op.cit.).

Det har også vært en markert utsettelse av første ekteskap, men her vet vi at den sterke veksten i samboerskap svekker sammenlikningsgrunnlaget. Det er ikke tvil om at samboerforhold i stor grad har erstattet ekteskap som første trinn i familiedanningsprosessen. Langt de fleste par som i dag gifter seg, har allerede vært samboende i en kortere eller lengre periode. Samtidig advares det mot å trekke sterke paralleller mellom tidlige tiders første giftermål og første etablering i samboerforhold i dag, først og fremst fordi par i samboerforhold er en mer sammensatt gruppe (Noack 1996).

Dessverre må vi her begrense oss til å sammenlikne familieetablering ved den formelle ekteskapsinngåelsen. Registermaterialet gir bare opplysninger om den formelle sivilstanden i inntektsåret. Det innebærer at det er andelen ugifte på de ulike alderstrinnene i 1993 som kan sammenliknes med andelen ugifte på tilsvarende alderstrinn i 1945- og 1960-kohorten i Familie- og yrkesundersøkelsen. Prosessen i retning av stadig seinere familieetablering har ikke stoppet opp i de yngre årskullene som er med i registerundersøkelsen. F.eks. var det ved 22-årsalder bare 10 prosent av kvinnene født i 1971 som hadde giftet seg, sammenliknet med 50 prosent i 1945-kohorten og 38 prosent i 1960-kohorten. Det siste sier også litt om de innbyrdes ulikhetene i livsløpsmønster innen de 15 årskullene som inngår i registerundersøkelsen. 1961-kohorten som var 32 år i 1993, er bare ett år yngre enn

Figur 1: Sivilstandsfordeling etter alder i 1993 og andel ugifte etter alder for kohortene 1960 og 1945. Prosent

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 og Inntektsregisteret 1993

1960-kohorten. Det er grunn til å anta at det ikke er store forskjeller mellom disse to årskullene i tidspunktet for familieetablering.

Levekårsundersøkelsen 1991 og 1995 tyder på at utsettelsen av første barns

fødsel også har fortsatt i de yngre fødselskohortene. Blant kvinner født 1966-1970 var det vel 45 prosent som bodde sammen med barn i 1995 (de var da 25-29 år gamle), mens vel 58 prosent av kvinnene i aldersgruppen 26-30 år bodde sammen med barn i 1991 (Skrede og Ryen 1996, figur 3.3).²

Inntekt og selvforsørgelse: Størst endring for kvinner, mest utsettelse for menn

På grunnlag av registerdata har vi sammenliknet medianinntektene i 1990 og 1993 for menn og kvinner på ulike alderstrinn og i ulike sivilstandsgrupper. Det er en stor andel i de yngste årskullene som har lav inntekt. I årskullene under 25 år var hovedtyngden ugifte i 1993. Blant de ugifte mennene lå medianinntekten for samtlige årskull født etter 1969 under 100 000 i 1993. Blant de ugifte kvinnene var det først blant 25-åringene i fødselskullet fra 1968 at medianinntekten kom over 100 000 kroner (Skrede og Ryen 1996, figur 2.5 og tabell 4).

Det er dessuten et godt stykke til likestilling mellom kjønnene når det gjelder inntektens størrelse. For alle alderstrinnene over 20 år lå kvinnes medianinntekter betydelig under medianinntektene for jevnaldrende menn. Denne forskjellen mellom kjønnene øker med alder.

For alle alderstrinnene under 25 år var medianinntekten i 1993 lavere enn medianinntekten på tilsvarende alderstrinn i 1990, målt i 1993-kroner. Nedgangen i inntekt gjaldt for samtlige unge opp til 25-årsalder, men var sterkest for menn. For eksempel var medianinntekten for 23-årige ugifte menn omtrent 22 000 kroner lavere i 1993 enn i 1990. For 23-årige ugifte kvinner var medianinntekten i 1993 knapt 9 000 kroner lavere enn i 1990 (Skrede og Ryen 1996, tabell 2.1). Den betydelige nedgangen i medianinntekt må sees i

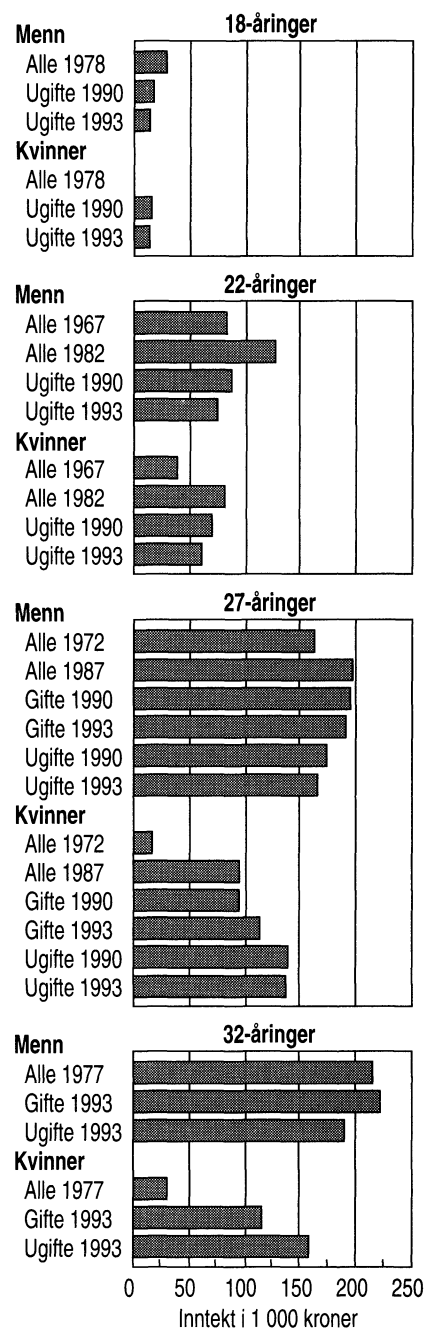
sammenheng med at større andeler av kullene på disse alderstrinnene var under utdanning i 1993 sammenliknet med 1990.

Familie- og yrkesundersøkelsen gir mulighet til å se inntektsutviklingen i et lenger tidsperspektiv. Datamaterialet fra denne intervjuundersøkelsen er tilkoblet registeropplysninger om pensjonsgivende inntekt f.o.m. 1967 (da folketrygden ble opprettet) fram til 1988. Med visse begrensninger kan vi dermed sammenlikne medianinntektene på de aktuelle alderstrinnene i 1990 og 1993 med medianinntektene for kvinner og menn i fødselskohortene 1945 og 1960. 1945-kohorten var 18 år i 1963. Dette året faller altså utenfor perioden vi har registerdata for. Begrepet pensjonsgivende inntekt eksisterte heller ikke før folketrygden ble opprettet i 1967. Vi får heller ikke med 1960-kohorten ved 32-årsalder i 1992, fordi registertilkoblingen til Familie- og yrkesundersøkelsen bare går fram til og med 1988. Som tidligere pekt på, er det imidlertid grunn til å anta at inntektene i det etterfølgende årskullet i 1993 gir en viss pekepinn også om situasjonen i 1960-kohorten på det aktuelle alderstrinnet.

De beregningene vi foreløpig har gjennomført på materialet fra Familie- og yrkesundersøkelsen, gir heller ikke mulighet for å splitte medianinntekten etter sivilstand i kalenderåret. Når tallene for de enkelte kohorter sammenliknes, må en derfor ha i mente sivilstandsfordelingene i de to fødselskohortene i Familie- og yrkesundersøkelsen på ulike alderstrinn (jf. figur 1). En bør også ha i mente at Familie- og yrkesundersøkelsen omfatter et utvalg fra de aktuelle fødselskohortene, mens registermaterialet fra 1990 og 1993 omfatter samtlige personer i de enkelte aldersgruppene.

Figur 2 viser medianinntekt i faste kroner (1993- verdi) i 1990 og 1993

Figur 2: Medianinntekt¹ i 1993-kroner for fødselskohortene 1945 og 1960 ved utvalgte alderstrinn og tilsvarende alderstrinn i årene 1990 og 1993, etter kjønn og sivilstandsgrupper

¹ For 1993 måles inntekten i toppskattgrunnlaget mens den for de andre årene måles i pensjonsgivende inntekt

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988, Likningsregisteret 1990 og Inntektsregisteret 1993

for utvalgte alderstrinn, kjønn og sivilstandsgrupper, samt medianinntekter for kvinner og menn i fødselskohortene 1945 og 1960 i Familie- og yrkesundersøkelsene ved tilsvarende alderstrinn.

Figur 2 bekrefter at nedgangen i medianinntekt fra 1990 til 1993 for alderstrinnene 18 og 22 år føyer seg i en langsiktig trend for mennenes vedkommende, og en noe mer kortsiktig trend for kvinnes vedkommende. Utviklingen er mest tydelig for 22-årstrinnet, der vi kan sammenlikne med situasjonen i 1982, da 1960-kohorten var 22 år. I denne perioden har det vært en markert nedgang i medianinntekten både for kvinner og menn. Riktignok må vi her, som nevnt, ta et visst forbehold når det gjelder hvor stor nedgangen har vært, ettersom tallene fra Familie- og yrkesundersøkelsen også omfatter gifte kvinner og menn. Det var imidlertid en relativt beskjeden andel av 1960-kohorten som var gift ved 22-årsalder (jf. figur 1).

Men denne sterke nedgangen i medianinntekt må, slik vi tidligere har pekt på, først og fremst sees i sammenheng med at det har vært en sterk økning i andelen av fødselskullene som var under utdanning. Det har også vært en nedgang i medianinntekten på alderstrinnet 18 år, men her var medianinntekten svært lav også i 1978, da 1960-kullet var 18 år. Også i 1960-kullet var en høy andel i utdanning på dette alderstrinnet. Forskjellen mellom kjønnene er imidlertid verdt å merke seg. Minst halvparten av de 18-årige jentene hadde ingen registrert pensjonsgivende inntekt i 1978, slik at medianinntekten ble null dette året. Vurdert ut fra disse tallene har det altså skjedd en betydelig utjevning av rammebetingelsene mellom unge menn og kvinner.

Utvider vi det tilbakeskuende tidsperspektivet og tar med de to eldste alderstrinnene, fortsetter imidlertid

ikke trenden med fallende medianinntekt. Tvert imot ligger medianinntektene i dagens ungdomsgenerasjoner, både ved 22-, 27- og 32-årsalder, over medianinntektene på tilsvarende alderstrinn i 1945-kohorten (omregnet til faste kroner). Dette gjelder på tross av at en langt høyere andel av dagens ungdomskull er under utdanning på disse alderstrinnene, enn hva tilfellet var i 1945-kohorten. I dette mer langsiktige tidsperspektivet er det klart at dagens ungdomskull også er sikre vinnere når det gjelder materielle levekår - vel og merke når de sammenliknes med generasjonene som hadde sin ungdomsfase litt lenger tilbake i tid enn ungdomsgenerasjonene tidlig på 1980-tallet. I generasjonsretorikkens språkbruk kan vi slå fast at dagens 22- og 27-åringer faktisk har en god del mer å rutte med i inntekt enn hva de "feite femti-åringene" i 1945-kohorten hadde på tilsvarende alderstrinn i 1967 og 1972, på tross av at langt flere er under utdanning i dagens ungdomskull sammenliknet med 1945-kohorten.

For kvinnes vedkommende reflekterer tallene både de store demografiske endringene som har skjedd mht. giftermål og første barns fødsel, og de betydelige tilnærmingene som har skjedd mellom kvinners og menns livsløpsmønster i ungdomsfasen. Ved 27-årsalder i 1972 hadde tre av fire kvinner i 1945-kohorten giftet seg. Nesten like mange hadde født sitt første barn, og ganske mange hadde allerede flere barn. I gjennomsnitt hadde kvinnene i 1945-kohorten 1,4 barn ved 27-årsalder (Statistisk sentralbyrå 1991, tabell 2.2.21). Av de gifte kvinnene var det få som hadde lønnet arbeid i småbarnsfasen. Utviklingen tidlig på 1970-tallet i medianinntekter for kvinnene ved 27- og 32-årsalder er en sterk målestokk for de store endringene som har skjedd i unge kvinners økonomiske levekår i 20-årsperioden fra begynnelsen av 1970-tallet. Selv om det ennå er et godt stykke igjen til økonomisk like-

stilling mellom kvinner og menn, er det ikke tvil om at det har skjedd en betydelig endring i kvinnes økonomiske stilling og i deres selvfor-sørgelse.

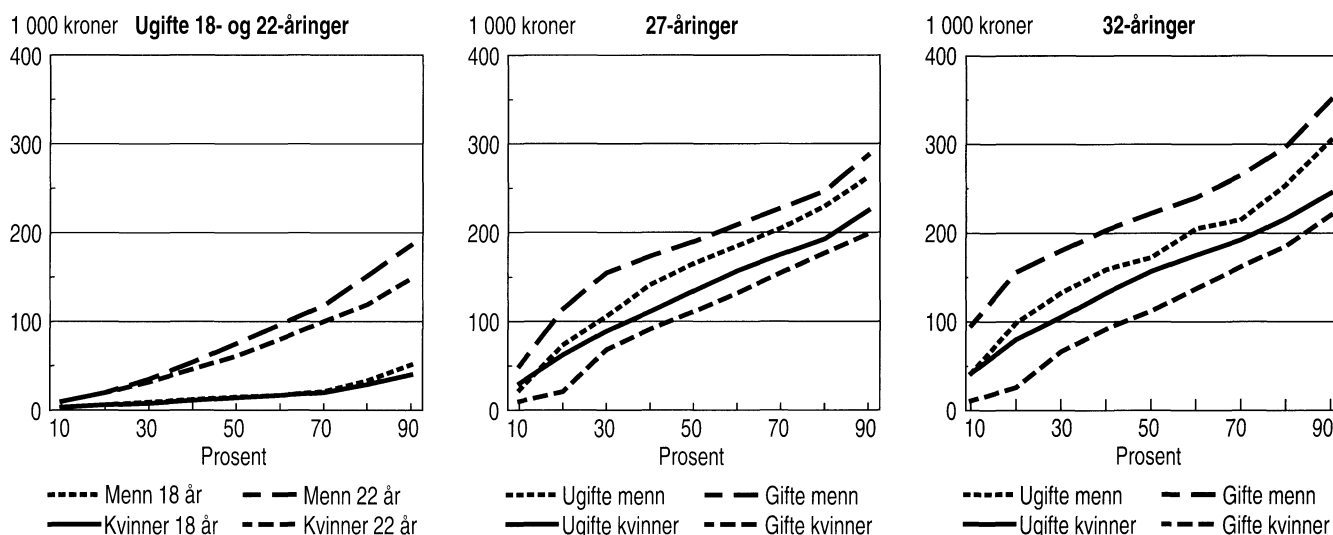
Stor økonomisk ulikhet også innen de enkelte årskull

Etter 25-årsalder stiger medianinntektene betydelig med alder. Spesielt markert er denne trenden for mennenes vedkommende (figur 2). Ved økende alder ser vi også mer markerte ulikheter mellom sivilstandsgruppene. Samtidig øker gruppene gifte og andre i relativ størrelse. Dette illustrerer at det også er økonomiske forskjeller innen årskullene. Ulikhetene gjelder både inntekt og formue (Skrede og Ryen 1996). I det følgende ser vi nærmere på økonomiske ulikheter og spredning i inntekt og formue innen enkelte fødselskohorter. Vi fortsetter med å følge ungdomskullene på utvalgte alderstrinn, nemlig de som i 1993 fylte 18, 22, 27 og 32 år. For 27- og 32-åringene inngår både sivilstandsgruppene ugift, gift og andre. For de to yngste aldersgruppene har vi bare tatt med sivilstandsgruppen ugift.³

Blant 18-åringene hadde både jenter og gutter svært lave inntekter. 80 prosent av begge kjønn hadde inntekter under 30 000 kroner. Dette er ikke oppsiktsvekkende siden de fleste i disse årskullene fortsatt var i videregående skole i 1993. Mulighetene for inntektsgivende arbeid var begrenset til arbeid utenom skoletiden, som ferie- og helgearbeid. Det er også små forskjeller etter kjønn blant disse 80 prosentene med lavest inntekt. Blant de resterende 20 prosentene var det imidlertid større kjønnsforskjeller. Eksempelvis lå nedre inntektsgrense for den tiendeparten som hadde høyest inntekt, omtrent 10 000 kroner høyere for guttene enn for jentene, der den var i underkant av 40 000 kroner.

Figur 3: Fordeling av inntekt 1993 (toppskattegrunnlaget) innen de ulike gruppene av kjønn, utvalgte aldersklasser og sivilstand

Kilde: Innteksregisteret 1993

Blant 22-åringene var inntektsspredningen betydelig større. Her var også kjønnsforskjellene mer markerte, særlig blant dem som hadde inntekt over medianinntekten. Som vist i figur 2, lå medianinntekten i dette årskullet på 75 000 kroner for ugifte menn og 61 000 kroner for ugifte kvinner. Blant dem som hadde høyere inntekter enn dette, var kjønnsforskjellene enda større. Blant den tiendeparten som tjente best, var den nedre inntektsgrensen for ugifte menn 185 000 kroner og 150 000 kroner for ugifte kvinner. Den nedre inntektsgrensen for den femtedelen som tjente best, var 150 000 kroner for ugifte menn og 120 000 kroner for ugifte kvinner. 22-åringenes inntekter i 1993 må regnes som relativt lave. En god del av 22-åringene kan allikevel sies å ha vært i stand til å forsørge seg selv. Som sammenlikningsgrunnlag kan vi bruke at beregnet gjennomsnittsårsinntekt for en mannlig industriarbeider i 1993 var om lag 187 000 kroner, mens de kvinnelige industriarbeiderne tjente om lag 130 000 kroner i gjennomsnitt.⁴

En betydelig større andel av 27-åringene må antas å ha vært selvforsørgende. Her er også både kjønnsforskjellene og forskjellene mellom sivilstandsgruppene mer markerte. Blant mennene var det de gifte som hadde de høyeste inntektene og blant kvinnene de ugifte. Dette er et velkjent mønster, både i historisk og internasjonal sammenheng (Jäntti og Sundqvist 1996). Det er vanlig å anta at både seleksjonseffekter (menn med godt inntekspotensiale blir lettest gift) og motivasjonseffekter (gifte menn arbeider mer enn ugifte for å forsørge seg og sine) har betydning for inntektsforskjellene mellom gifte og ugifte menn. Det er verdt å merke seg at fenomenet opptrer såpass tidlig i livsløpet. Det var en relativt liten andel av dette årskullet som var gift (figur 1). Både blant kvinner og menn var flertallet fortsatt ugift. På alle inntektsnivåer var inntektsforskjellen mellom ugifte kvinner og ugifte menn omtrent 30 000 kroner. Nedre inntektsgrense for den tiendeparten som tjener mest, er relativt høy i alle sivilstandsgruppene. For menn var det

300 000 kroner for ugifte og 350 000 kroner for gifte, og for kvinner var det 220 000 for gifte og 245 000 kroner for ugifte.

Inntektsnivået for dem som hadde inntekt under medianinntekten, var ikke særlig mye høyere blant 32-åringene enn blant 27-åringene. Blant dem som tjente over medianinntekten, var det imidlertid betydelig høyere inntektsnivå blant 32-åringene enn blant 27-åringene. 32-åringenes inntekter er relativt høye sammenliknet med gjennomsnittlig industriarbeiderlønn. For eksempel tjente over 60 prosent av de gifte 32-årige mennene mer enn en gjennomsnittlig industriarbeidermann, og nesten 60 prosent av de ugifte 32-årige kvinnene mer enn en gjennomsnittlig industriarbeiderkvinne. I øvrige sivilstandsgrupper var det, både blant menn og kvinner, omtrent 40 prosent som tjente mer enn henholdsvis en gjennomsnittlig industriarbeidermann og industriarbeiderkvinne.

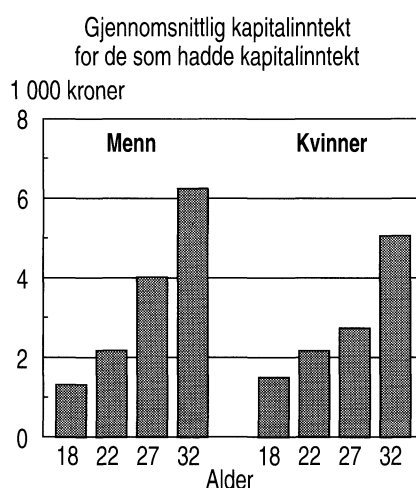
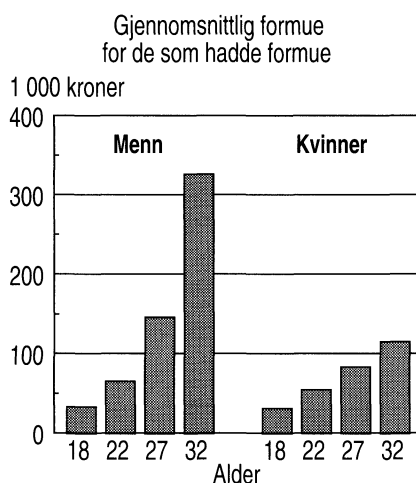
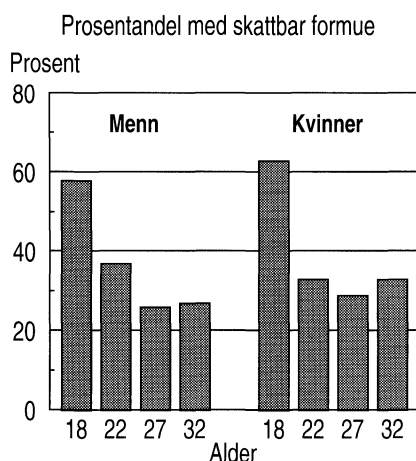
Mange unge har formue - noen har mye

Registerundersøkelsen viste at en betydelig andel av ungdomskullene hadde skattbar formue. Høyest var andelen blant de aller yngste, der seks av ti hadde egen formue. Til gjengjeld var den gjennomsnittlige formuen her nokså beskjeden, i underkant av 35 000 kroner for de 18-åringene som hadde formue. Andelen som har formue synker med økende alder, men den gjennomsnittlige formuen øker betydelig for den andelen som har formue. Blant ugifte over 30 år hadde en av fire menn og tre av ti kvinner formue. Den gjennomsnittlige størrelsen var høyest for menn i denne aldersgruppen. Gjennomsnittsformuen for ugifte menn var over 200 000 kroner, og for kvinner i overkant av 100 000 kroner (Skrede og Ryen 1996, tabell 2.2).

Det var ikke bare dem med høy inntekt som hadde skattbar formue. Andelen med skattbar formue var *ikke særlig mye høyere i gruppen med relativt høy arbeidsinntekt enn i gruppen med relativt lav arbeidsinntekt*. Noe av forklaringen kan ligge i at inntekten her måles ved toppskattegrunnlaget som ikke inneholder kapitalinntekter. Blant ugifte 32-årige kvinner og menn var det omtrent like høy andel som hadde skattepliktig formue blant dem med toppskattegrunnlag under 100 000 kroner som blant dem med toppskattegrunnlag over 350 000. Men den gjennomsnittlige formuen var betydelig høyere for dem med høyt toppskattegrunnlag (Skrede og Ryen 1996, tabell 16).

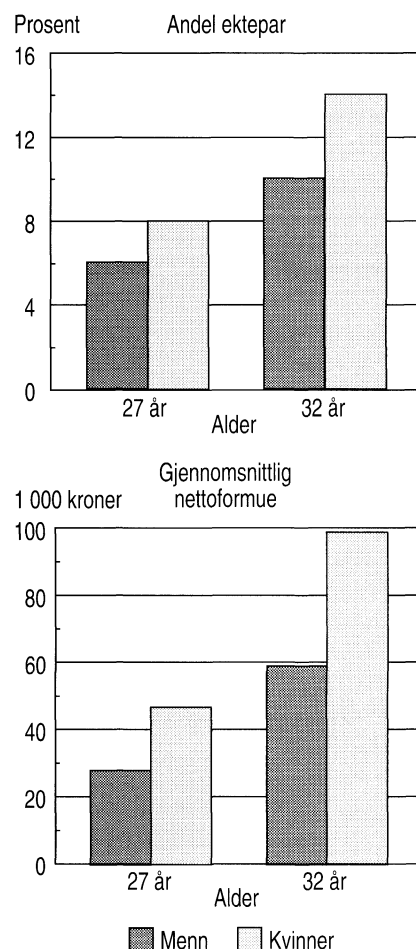
Andelen som har formue er lavere blant ektepar. Dette har sammenheng med at de gifte i større grad har gjeld, sannsynligvis på grunn av at de oftere har kjøpt egen bolig enn ugifte på tilsvarende alderstrinn. Gifte menn betaler gjennomsnittlig større beløp i gjeldsrenter enn ugifte. Også andelen som betalte gjeldsrenter i 1993 var høyere blant de gifte. For

Figur 4: Prosentandel med skattbar formue 1993 og gjennomsnittlig beløp for de som hadde henholdsvis formue og kapitalinntekt. Tall for ugifte etter kjønn og utvalgte aldersgrupper. Formue i 1 000 kroner

Kilde: Inntektsregisteret 1993

Figur 5: Prosentandel av ektepar med skattbar formue 1993 og gjennomsnittlig formue for de som hadde etter referansepersonens kjønn og alder. I 1 000 kroner

Kilde: Inntektsregisteret 1993

kvinnene er forholdet motsatt. Gifte kvinner betaler også mindre i gjeldsrenter enn gifte menn, noe som tyder på at ekteparets felles gjeld i større grad står i mannens navn enn i kvinnens.

94 prosent av de ugifte 18-åringene hadde kapitalinntekter i 1993. For de øvrige aldersklasser varierte andelen med kapitalinntekter mellom 85 og 89 prosent for de ugifte. Formue innebærer til en viss grad også potensiale for kapitalinntekter. Andel med positive brutto kapitalinntekter er omtrent den samme blant ugifte av

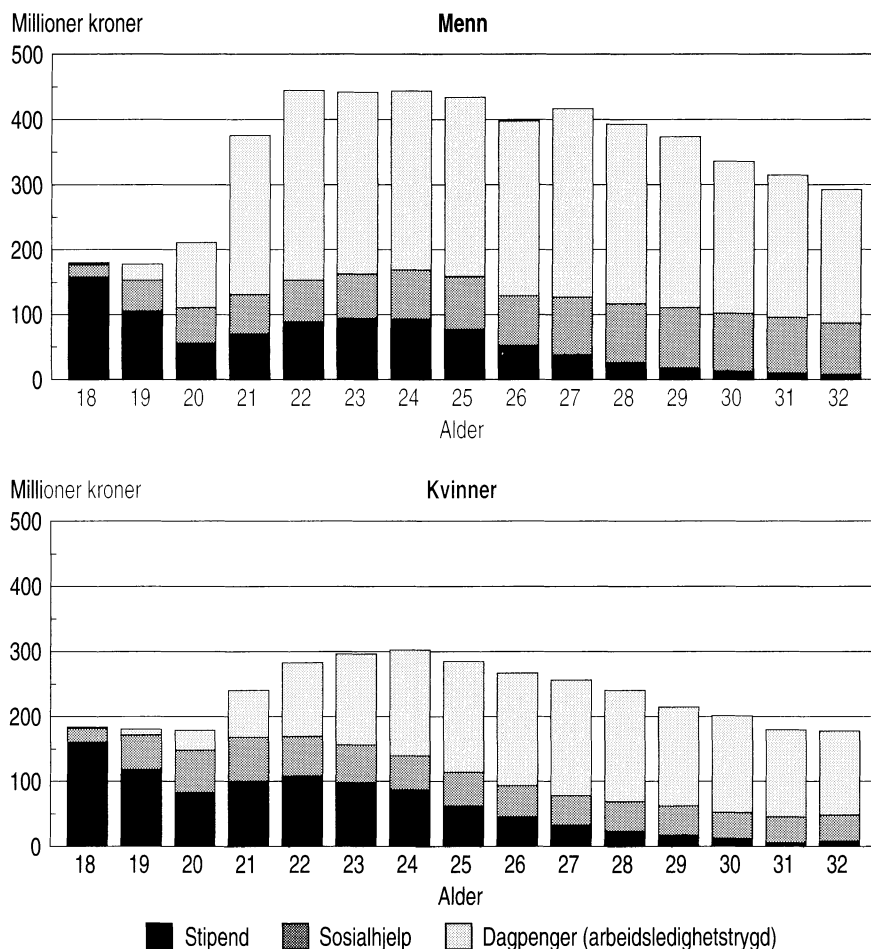
begge kjønn. Ser vi bort fra 18-åringene, er det heller ikke særlig variasjon mellom ulike aldersgrupper. Ettersom formuen gir et potensiale til å motta kapitalinntekter, er det, ikke overraskende, gruppene med høy formue, de eldste, som også har høy kapitalinntekt. Ugifte menn har høyere kapitalinntekter enn ugifte kvinner, men kjønnsforskjellene er ikke så markante som for skattbar formue.

Store offentlige overføringer og stønader til ungdom

Det offentlige overførings- og stønadssystemet er viktig for ungdomsbefolkningen. Det er også grunn til å anta at slike forsørgelseskilder er blitt viktigere de siste årene. Dette skyldes både at flere unge er under utdanning og den økte arbeidsledigheten blant de unge (Barstad, Roalsø og Ryen 1996). Studiestipend utgjør en del av overføringene til studenter. Hovedtyngden av utdanningsstønadene er imidlertid lån. Dette skal tilbakebetales. Stønadene består i at det er rentefritt under utdanningsperioden og ved arbeidsledighet og sykdom. Andelen som mottok stipend og studielån i 1993, varierte klart både med kjønn, alder og sivilstand. Ikke uventet var det ugifte i 20-årsalderen som mottok mest. I alle gruppene lå det gjennomsnittlige beløpet for dem som mottok studielån, mellom 30 000 og 40 000 kroner, mens stipendbeløpet lå på rundt 9 000 kroner.

For ungdoms vedkommende går det betydelig større summer til arbeidsledighetstrygd enn til studielån og stipend. I 1993 var 18,1 prosent av de 16-19-åringene og 11,9 prosent av de 20-24-åringene som tilhørte arbeidsstyrken⁵, registrert som arbeidssøkere uten arbeidsinntekt (Statistisk årbok 1995). Ungdom har i liten grad rett til arbeidsledighetstrygd. De er opp tatt med skolegang og studier og har derfor hatt liten mulighet til å oppnå dagpengegrunnlag. Unntaket her er avtjening av verneplikten. Dette reg-

Figur 6: Totalfordeling av stipend, sosialhjelp og dagpenger i 1993, etter kjønn og alder. I millioner kroner

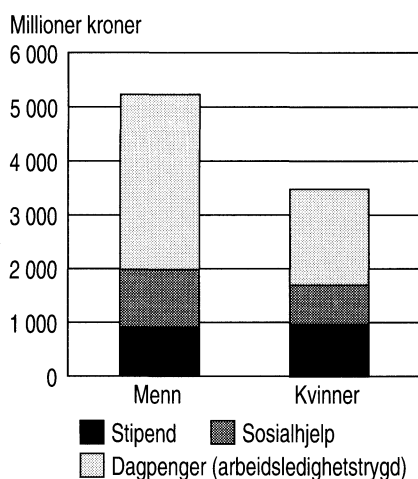
Kilde: Inntektsregisteret 1993

nes på linje med yrkesaktivt arbeid når det gjelder retten til å motta dagpenger ved arbeidsledighet. Arbeidsledig ungdom som ikke har rett til dagpenger, kan som siste mulighet motta sosialhjelp.

Hvor store summer som går til offentlige overføringer til ungdom, illustreres av figurene 6 og 7. Her vises totalsummene av stipend, sosialhjelp og dagpenger i 1993 for alle ungdommer. Figur 6 viser hvordan overføringene fordeler seg etter kjønn og alder, figur 7 hvordan de fordeler seg etter kjønn. Ved 18-årsalder hadde kvinner og menn så og si samme ut-

gangspunkt. Denne aldersgruppen mottok mest i stipend og minst i dagpenger og sosialhjelp. Stipendet som tilfalt 20-åringene var vesentlig mindre. I denne alderen har mange avsluttet videregående skole. Blant 20-åringene fikk mennene minst. Dette skyldes nok at menn da var kommet i en alder da de måtte stille i "kongens klær" for første gang - eventuelt ta siviltjeneste. Mens stipendoverføringene var mindre for de eldre aldersgruppene, var dagpenge- og sosialhjelpsoverføringene høyere. Andelen ugifte som mottok offentlig støtte i form av sosiale bidrag eller lån, lå i 1993 på rundt 10 prosent både for

Figur 7: Totalt utbetalt i stipend, sosialhjelp og dagpenger i 1993 for ungdom 18-32 år, etter kjønn. I millioner kroner

Kilde: Inntektsregisteret 1993

kvinner og for menn. For de gifte var andelen langt lavere. Både blant menn og kvinner var det høyest andel som mottok sosiale bidrag eller lån i sivilstandsgruppen "andre", rundt 18 prosent.

Avslutning

Det er ikke særlig dekkende å beskrive dagens ungdomsgenerasjoner som tapere, men ungdomsfasen er blitt lengre og det tar lengre tid før de unge blir selvforsørgende. Dette skaper større økonomisk avhengighet av andre forsørgelseskilder, både private og offentlige. Unge med lave inntekter utgjør imidlertid en sammensatt gruppe. Den viktigste årsaken til de lave inntektene er at mange flere enn tidligere tar lang utdanning. I et langsiktig tidsperspektiv er dagens ungdomsgenerasjon en privilegert generasjon. De har økonomisk ryggdekning i en foreldregenerasjon som er bedre stilt enn tidligere foreldregenerasjoner. Målt i faste kroner har også dagens ungdomsgenerasjoner i gjennomsnitt mer å rutte med i inntekt enn hva deres foreldregenerasjoner hadde på tilsvarende alderstrinn, trass i at langt færre da tok lang utdanning.

Samtidig er det ikke tvil om at usikkerheten om framtidens arbeidsmarked og rammebetingelser er blitt større, og at levekårsforskjellene mellom generasjoner i ulike *livsløpsfaser* i dag er mer markerte enn hva de var for et par tiår siden. De omfattende endringene i familieetableringsmønsteret og i varigheten av ungdomsfasen bidrar også til å forsterke kontrastene mellom livsløpsfasene. På den ene siden har vi ikke tidligere hatt en ungdoms- og en foreldregenerasjon som har vært så nær hverandre aldersmessig som nå. Dagens ungdomsgenerasjoner består av de "tidlige" barn, født av foreldre som selv stort sett er født på 1930- og 1940-tallet. Foreldregenerasjonen hadde i gjennomsnitt korte og sammenpressede ungdomsfaser og de fleste etablerte seg tidlig i yrkeslivet. Med gjennomsnittlig små barneflokker er mange av foreldregenerasjonen dermed over i den økonomiske "otiums"-fasen relativt tidlig i livsløpet, mens de fortsatt er yrkesaktive og i full vigør på ulike samfunnsområder, samtidig som deres voksne barn fortsatt befinner seg i en mer langtrukken ungdomsfase.

Den korte aldersavstanden mellom dagens ungdoms- og foreldregenerasjon og de betydelige kontrastene mellom livsfasene har nok en viss betydning for det retoriske støynivået i generasjonsdebatten. Det er ikke minst i lys av slike forskjeller at vi har fått begreper som "feite femtiåringer", "tapergenerasjon" og "oppvaskgenerasjon". Men én ting er forholdet mellom generasjonene slik det debatteres i det offentlige rom. En annen ting er hva som faktisk skjer av økonomiske overføringer og ryggdekning mellom generasjonene innad i familien. Selv om vi vet relativt lite om hva som faktisk skjer av slike overføringer, viser tallene fra inntektsregisteret at det er mange unge som må beskrives som ganske ressurssterke hva formue angår. Alt i alt tyder dette på at det ikke er så rent få i dagens ungdomsgenerasjoner som allerede

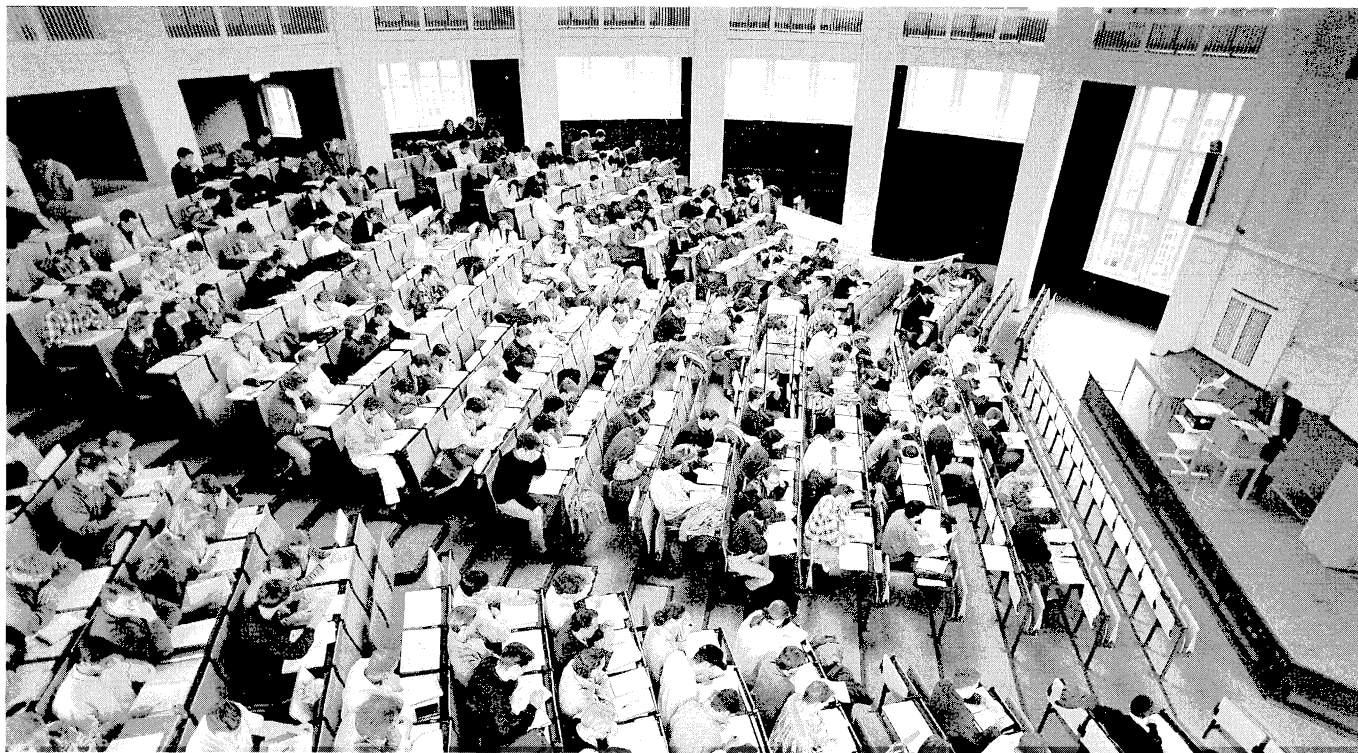
har fått en betydelig andel av desserten. Inntektsfordelingene fra de ulike alderstrinnene viser også at andelen med lave inntekter reduseres raskt i de eldre ungdomskullene. Vurdert ut fra inntektsfordelingene for de eldste årskullene er det foreløpig lite som tyder på at det skjer en marginalisering av ungdomsgenerasjonene som helhet, sammenliknet med eldre generasjoner. Tvert imot tyder fordelingene snarere på at økende ulikhet med alder *innen* dagens ungdomskull er en mer sannsynlig utvikling enn at årskullene som helhet marginaliseres.

1. Yrkeshistorieundersøkelsen omfattet menn fra fødselskohortene 1921, 1931 og 1941. Fruktbarhetsundersøkelsen omfattet kvinner født i perioden 1933-59.

2. Siden det i disse undersøkelsene inngår for få personer til å dele inn etter de enkelte fødselsår, kan vi ikke sammenlikne enkelte alderstrinn direkte.

3. Tabellkjøringene fra Inntektsregisteret 1993 gir inntektsfordelingen for hvert årskull og sivilstandsgruppe inndelt i grupperte inntektsintervall. Det laveste inntektsintervallet omfatter inntekter mellom 0 og 20 000 kroner, og det høyeste inntektsintervallet inntekter som er 350 000 kroner og høyere. I figuren har vi forutsatt at inntektene fordeler seg jevnt innen de enkelte inntektsintervallene. Siden vi ikke kjenner verken andelen som er registrert med null i inntekt (toppskattegrunnlag) eller fordelingen av inntektene i det øverste inntektsintervallet, er de kumulererte inntektsfordelingene i figur 3 begrenset til fordelingen mellom den øvre inntektsgrensen for 10 prosentdesilen (den tiendedelen som har lavest inntekt når inntektene rangeres etter størrelse) og den nedre inntektsgrensen for 90 prosentdesilen (den tiendedelen som har høyest inntekt i den rangerte inntektsfordelingen).

4. Gjennomsnittlig årsinntekt for mannlige og kvinnelige industriarbeidere i 1993 er beregnet ved å multiplisere gjennomsnittlig timefortjeneste i 1993 for henholdsvis mannlige og kvinnelige arbeidere i industribedrifter tilsluttet Næringslivets Hovedorganisasjon (NHO), med anslag for gjennomsnittlig antall timeverk pr. år for respektive mannlige og kvinnelige industriarbeidere i 1993. Gjennomsnittlig timefortjeneste for mannlige og kvinnelige industriarbeidere (i NHO-bedriftene) var henholdsvis 105,42 og 91,80 kroner (Statistisk sentralbyrå 1995b, tabell 197).

Gjennomsnittlig antall timeverk i 1993 for henholdsvis mannlige og kvinnelige industriarbeidere i 1993 er anslått på grunnlag av gjennomsnittlig antall timeverk pr. uke i 1993 for menn og kvinner sysselsatt i industri, beregnet på grunnlag av tabellene 24 og 29 i NOS Arbeidsmarkedsstatistikk 1993 (Statistisk sentralbyrå 1994). Beregnede gjennomsnittlige timeverk pr. uke på 34,1 timer for menn og 27,2 timer for kvinner tilsvarende på årsbasis 1 773 timer for menn og 1 414 timer for kvinner.

5. Arbeidsstyrken er summen av sysselsatte og arbeidssøkende. Som sysselsatte regnes personer som utførte inntektsgivende arbeid av minst én times varighet i løpet av undersøkelsesuka, personer som var midlertidig fraværende fra inntektsgivende arbeid pga. sykdom, ferie, permisjoner o.l., samt vernepliktige. Som arbeidssøkere uten arbeidsinntekt regnes personer som verken utførte eller var midlertidig fraværende fra inntektsgivende arbeid, men som aktivt forsøkte å skaffe seg inntektsgivende arbeid (Statistisk sentralbyrå 1995a).

Litteratur

Barstad, Anders, Kari-Mette Roalsø og Mette Ryen (1996): "Sakker ungdommen akterut?". *Samfunnsspeilet* nr. 1/96, Statistisk sentralbyrå.

Bjørn, Kirsten og Kari Skrede (1982): *Familiemønstre i forandring. Trekk ved giftermåls-, samlivs-, skilsmisse- og fruktbarhetsutviklingen i 70-åra*. INAS-rapport 82:1.

Blom, Svein, Turid Noack og Lars Østby (1993): *Giftermål og barn - bedre sent enn aldri?* Sosiale og økonomiske studier 81. Statistisk sentralbyrå.

Jäntti, Markus og Christer Sundqvist (1996): *Why do married men and unmarried women earn more? Empirical evidence from Finland*. (mimeo) Åbo Akademi, Åbo, Finland (Paper to X Annual meeting of the European Society for Population Economics, Uppsala, June 1996).

Monsen, Ingunn (1993): "Utdanningssektoren i vekst og forandring 1950-1991". *Sosialt utsyn* 1993, Statistisk sentralbyrå.

Noack, Turid og Lars Østby (1981): *Fruktbarhet blant norske kvinner*. Resultater fra fruktbarhetsundersøkelser 1977. Samfunnsøkonomiske studier nr. 49, Statistisk sentralbyrå.

Noack, Turid (1996): "Familieutvikling i demografisk perspektiv". I Berit Brandth og Kari Moxness (red.): *Familier for tiden*, Oslo, TANO.

NOU 1988:26: *Med viten og vilje*. Kultur- og vitenskapsdepartementet. Oslo: Akademika.

NOU 1993:17: *Levekår i Norge. Er graset grønt for alle?* Finans- og tolldepartementet. Oslo, Akademika.

Ramsøy, Natalie Rogoff (1977): *Sosial mobilitet i Norge*, Oslo, Tiden.

Ramsøy, Natalie Rogoff (1978): "Do the Well-educated Still Defer Gratification?" Memorandum No 17 from the Occupational History Study, INAS, Oslo.

Ryen, Mette (1995): *Valg av optimal utdanningslengde*. Hovedoppgave i sosialøkonomi, Sosialøkonomisk institutt, Universitetet i Oslo.

Skrede, Kari (1994): *Turbulens eller stabilitet? Levekårsendringer 1980-1990 i et livsløps- og generasjonsperspektiv*. INAS-rapport 1994:1, Oslo.

Skrede, Kari og Mette Ryen (1996): *Levekår i støpeskjeen*. Rapporter 96/11, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1991): *Familie- og yrkesundersøkelsen 1988*, NOS B 959.

Statistisk sentralbyrå (1992): *Levekårsundersøkelsen 1991*, NOS C 43.

Statistisk sentralbyrå (1994): *Arbeidsmarkedsstatistikk 1993, Hefte I Hovedtall*. NOS C 148.

Statistisk sentralbyrå (1995a): *Arbeidsmarkedsstatistikk 1994, Hefte I Hovedtall*, NOS C 256.

Statistisk sentralbyrå (1995b): *Statistisk årbok 1995*, NOS C 247.

Statistisk sentralbyrå (1996): *Levekårsundersøkelsen 1995*, NOS C 301.

Kari Skrede er forskningssjef i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning.

Mette Ryen er forskningsassistent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning.

Redusert kjønnsforskjell i forventet levealder de siste årene

På midten av 1980-tallet kunne nyfødte jenter forvente å leve sju år lenger enn nyfødte gutter. Dette er den største forskjellen som er registrert i forventet levealder mellom kjønnene de siste 150 årene. På slutten av 1980-tallet hadde mennene innhentet noe av kvinnes forsprang i forventet levealder. Kjønnsforskjellen på området er redusert med 1,2 år de siste 10 årene.

Forventet levealder - en viktig indikator i levekårsforskning og offentlig planlegging

Kunnskap om forventet levealder er viktig for offentlig planlegging og forvaltning. Det gir grunnlag for å planlegge velferdsytelser som omsorg og pensjoner, og inngår som en viktig forutsetning i befolkningsframskrivninger. Realistiske framskrivninger er avhengig av god kunnskap om dødelighetsforholdene i ulike grupper. Forventet levealder regnes dessuten som en god indikator på den generelle levekårs situasjonen i en befolkning, og har derfor også interesse i levekårsforskningen. I denne artikkelen belyses endringer i forventet levealder blant menn og kvinner siden midten av 1960-tallet. For å sette de siste tiårenes utvikling i perspektiv, gis også et kort riss av utviklingen fra midten av forrige århundre. Framstillingen er hovedsakelig basert på en analyse av kohort- og periodedødeligheten i Norge i tiden 1846-1994, foretatt av Mamelund og Borgan (1996).

Hva er forventet levealder?

Forventet levealder er det antall år en nyfødt kan forvente å leve i gjennomsnitt, dersom dødeligheten holder seg uendret siden fødselen (se ramme med definisjoner). Forventet levealder beregnes vanligvis for det som

kalles *periodedødeligheten*. Dette er forventet levealder i et gitt kalenderår og beregnes på grunnlag av dødsfallene for personer i en rekke generasjoner. Disse kan ha vokst opp under svært ulike levekår. Resultatene kan derfor være påvirket av de forskjellige generasjonenes levekår i ulike faser av livet.

Forventet levealder kan også beregnes for *kohortdødeligheten*. Ved å studere bestemte fødselskull (kohorter) fra fødselen og fram til hele kullet er dødd ut, finner vi ut hvor lenge personer i kohorten levde i gjennomsnitt. Dermed unngår vi problemet med at personer født til ulike tider er vokst opp under ulike leveforhold. Et problem med dette målet er imidlertid at vi må vente over 100 år for å finne gjennomsnittlig levealder for en kohort. Periodedødeligheten blir derfor ofte brukt som et estimat for den framtidige kohortdødeligheten. I denne artikkelen ser vi kun på forventet levealder for perioder.

Forventet levealder har økt med vel 30 år siden 1850-tallet

I løpet av de siste 150 årene har forventet levealder økt betraktelig for begge kjønn, men økningen for perioden sett under ett er noe større for kvinner enn for menn. For nyfødte gutter har forventet levealder økt

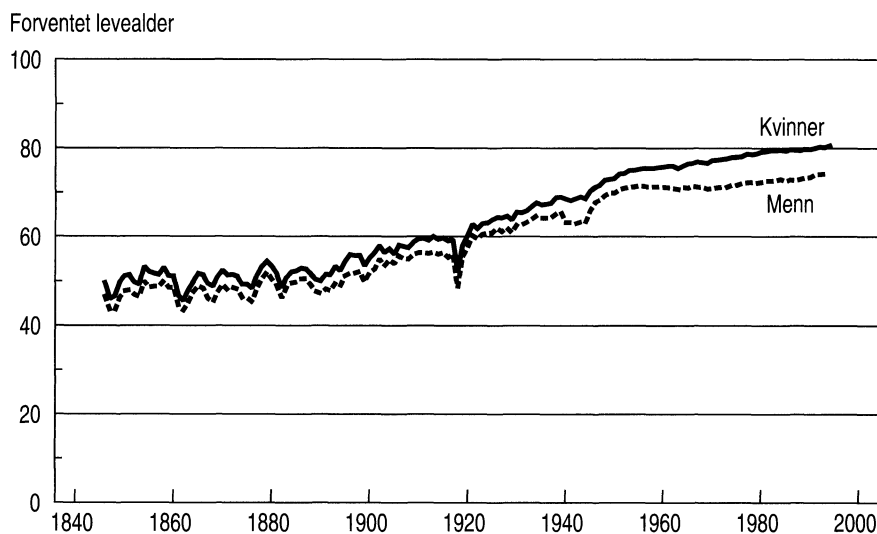
Svenn-Erik Mamelund

Definisjoner og datagrunnlag

Forventet levealder (e_p) for perioder er det antall år en nyfødt kan forvente å leve i gjennomsnitt dersom dødeligheten holder seg uendret etter fødselen. *Forventet gjenstående leveår/levetid* (e_x) er det antall år en person i en alder x i gjennomsnitt vil ha igjen å leve dersom dødeligheten i det aktuelle året holder seg konstant resten av personens levetid.

For å beregne dødsrater og forventet levealder har vi brukt folketall etter kjønn og fødselsår ved utgangen av hvert kalenderår, tall for levendefødte etter kjønn, og døde etter kjønn og fødselsår i løpet av hvert kalenderår. En mer detaljert beskrivelse av datagrunnlaget finnes i Mamelund og Borgan (1996).

Figur 1: Forventet levealder for nyfødte. Periodedødelighet 1846-1994

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbejdede tall

med om lag 30 år, og er i dag 74,8 år. Tilsvarende økning for nyfødte jenter er 32 år, til 80,6 år (figur 1).

Dødeligheten de første leveårene, spesielt det første, var høy i forrige århundre. Høy spedbarnsdødelighet var en viktig årsak til lav forventet levealder på den tiden. Stadig bedre forhold omkring svangerskap og fødsel har vært med på å redusere spedbarnsdødeligheten, og dermed økt forventet levealder for nyfødte. Redusert spedbarnsdødelighet har bidratt til om lag 20 prosent av økningen i forventet levealder fra 1850 til 1990. Spedbarnsdødeligheten i perioden 1846-1850 var 125 pr. 1 000 gutter og 107 pr. 1 000 jenter. I perioden 1991-1995¹ var spedbarnsdødeligheten sunket til omkring 5-6 pr. 1 000 levendefødte (Mamelund og Borgan 1996). Den generelle barne- og ungdomsdødeligheten har også blitt mye lavere. Videre har redusert dødelighet blant eldre bidratt vesentlig til økt forventet levealder siden midten av forrige århundre. Det at man fikk redusert omfanget av stadig flere av

de store sykdommene, hadde mye å si for denne utviklingen.

Selv om den forventede levealderen steg betraktelig både for menn og kvinner i annen halvdel av forrige århundre, var det store svingninger fra år til år (figur 1). Dette skyldes de mange epidemiene som herjet på den tiden. Mange døde f.eks. av kopper i perioden 1860-1870, til tross for vaksineprogrammer etter at vi fikk sundhetsloven i 1860. Etter 1882 har det kun forekommet spredte tilfeller av kopper (Backer 1961). Tyfoidfeber hadde stor utbredelse helt fram til 1850- og 1860-årene, men gikk tilbake i 1870- og 1880-årene, vesentlig pga. bedre tilgang på rent drikkevann i byene (Backer 1961). Kolera og dysenteri var andre viktige dødsårsaker som gav lav forventet levealder. Utviklingen i forventet levealder var noenlunde stabil før spanskesjuken kom i 1918-1920. Forventet levealder for en nyfødt sank drastisk som følge av denne influensaepidemien, men steg til normalnivået før epidemien kun få år etter. Sammenliknet med 1917 var

nedgangen i forventet levealder ca. sju år for begge kjønn (figur 1).

Økningen i forventet levealder i første halvdel av det 20. århundre skyldes mange forhold, men først og fremst det at man fikk bukt med de mange infeksjonssykdommene (Mamelund og Borgan 1996). Man fikk etter hvert også bukt med tuberkulosen som rev bort mange i ung alder, og da spesielt menn (Munthe 1990). Under 2. verdenskrig sank forventet levealder for menn med om lag to år, mens forventet levealder stagnerte for kvinner. Nedgangen blant menn kan hovedsakelig forklares med krigstjeneste. Innføring av ny medisinsk teknologi i etterkrigstiden har bidratt til å redusere dødeligheten av mange sykdommer, bl.a. lungebetennelse. Økonomiske og sosiale framskritt har i hele dette århundret vært med på å heve standarden på offentlig hygiene (vann, kloakk m.m.) og ernærings- og boforhold. Dette har i sterk grad bidratt til å redusere sykkeligheten og dødeligheten, og dermed gitt økt forventet levealder.

I dag er det først og fremst dødelighetsutviklingen blant de eldste som har betydning for utviklingen i forventet levealder.

Reduserte kjønnsforskjeller i forventet levealder siden midten av 1980-tallet

Kvinner har gjennomgående høyere forventet levealder enn menn, men kjønnsforskjellene varierer over tid. I midten av forrige århundre kunne ei nyfødt jente forvente å leve tre år lenger enn en nyfødt gutt (figur 1). Forskjellen i forventet levealder ved fødselen holdt seg mellom to og fire år fra midten av forrige århundre og fram til 2. verdenskrig. Da steg den til fem og et halvt år (figur 1). Det at 91 prosent av de 10 262 registrerte krigsdødsfallene var menn, forklarer

denne utviklingen (Statistisk sentralbyrå 1949). Etter krigen var forskjellen tilbake på det tidligere nivået.

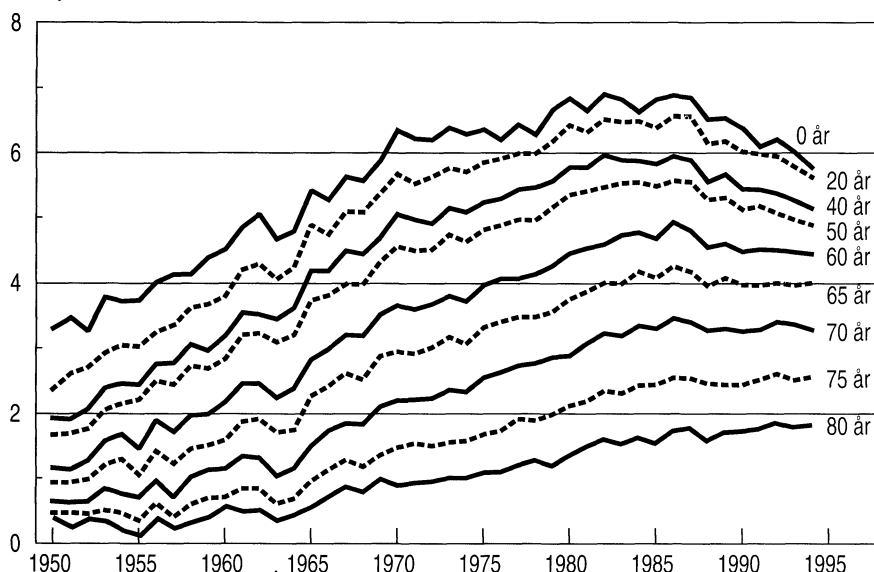
Forskjellen i forventet levealder mellom kjønnene kommer av menns overdødelighet i forhold til kvinner på alle alderstrinn. Dette er også tilfelle for dødfødte fostre (Mamelund og Borgan 1996). Overdødeligheten for menn er særdeles markant i alderen 20-29 år. Tuberkulosedødsfallene, som rammet menn i 20-årene hardest, forklarer mye av overdødeligheten i forrige århundre og begynnelsen av dette. Etter 1950 har overdødeligheten for 20-årige menn steg kraftig. Dette kan i stor grad tilskrives dødsfall i forbindelse med ulykker i trafikk og arbeidsliv.

I størsteparten av etterkrigstiden har kvinner hatt en bedre dødelighetsutvikling enn menn, og på midten av 1980-tallet kunne nyfødte jenter forvente å leve sju år lenger enn nyfødte gutter (figur 2). Dette er den største forskjellen som er registrert i forventet levealder mellom kjønnene de siste 150 årene. På slutten av 1980-tallet har trenden snudd til en relativ bedring for menn. Forskjellen i forventet levealder er således redusert med 1,2 år de siste 10 årene. Innhentingen skyldes redusert hjerte- og kardødelighet blant menn i samme periode. Den positive utviklingen startet allerede på 1970-tallet og gjelder for begge kjønn, men altså i sterkere grad for menn enn for kvinner (Huserbråten 1993). Den samme utviklingen er også observert i de andre nordiske landene. Også her skyldes innhentingen i stor grad nedgang i hjerte- og kardødelighet (NOMESKO 1996). Islandske menn kan i dag f.eks. forvente å leve i underkant av fire år kortere enn kvinner, mot nesten seks år kortere på starten av 1980-tallet.² I Norge er forskjellen i gjenstående levetid spesielt redusert for menn under 60 år. Forskjellen er

Figur 2: Forskjell mellom antall forventet gjenstående leveår for kvinner og menn ved utvalgte aldre. 1950-1994

Forskjell, antall år

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbejdede tall

svakt redusert, eller har stabilisert seg for dem som er over 60 år (figur 2). 1994-kullets kvinner vil, dersom dødelighetsforholdene holder seg uendret, leve knapt seks år lenger enn menn.

Menn i alle aldre bidrog til økt forventet levealder fra 1966 til 1980

Borgan (1983) beskriver utviklingen i forventet levealder i Norge fra 1846 til 1980, mens Mamelund og Borgan (1996) beskriver utviklingen de siste 14 årene. Som det framgår av figur 1, steg forventet levealder betraktelig både for menn og kvinner i begge disse periodene. Når forventet levealder stiger, er det interessant å finne ut om økningen skyldes forbedringer på alle aldre, og om det er forskjeller mellom kjønnene i forhold til hvilke aldre forbedringene er kommet på. Her har jeg valgt å belyse disse forholdene for 14-årsperioden 1980-1994, og sammenlikne dette med den

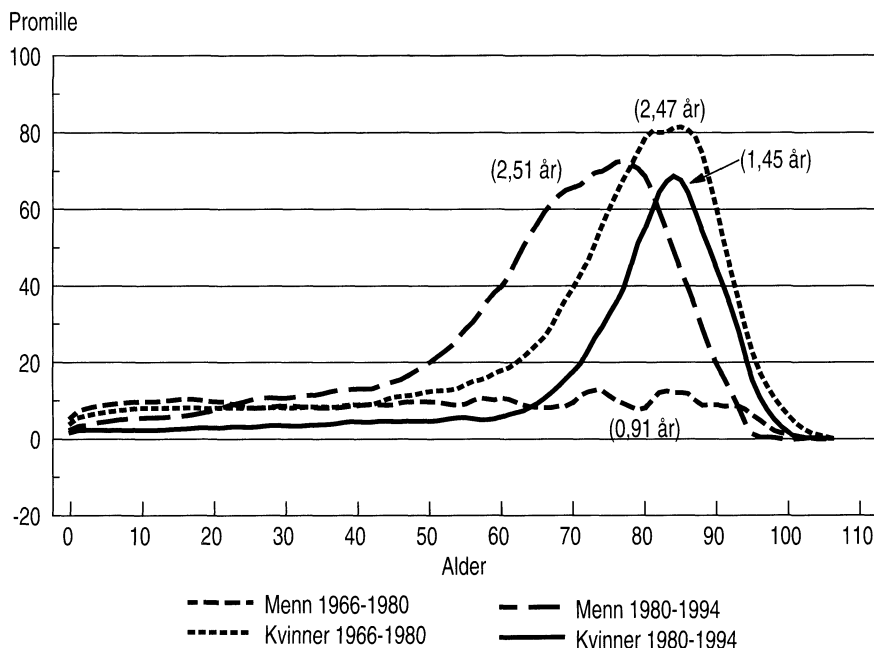
foregående 14-årsperioden (1966-1980).

I tiden 1966 til 1980 steg forventet levealder for kvinner med 2,5 år til 79,2 år. Tilsvarende økning for menn var bare 0,9 år til 72,3 år (Borgan 1983, Mamelund og Borgan 1996). I denne 14-årsperioden hadde kvinner altså en klart bedre dødelighetsutvikling enn menn. For kvinner kom bidraget til økt forventet levetid i hovedsak blant personer over 60 år (figur 3). Det største bidraget kom blant dem mellom 80 og 90 år. For menn var det derimot slik at alle aldersgrupper bidrog omtrent like mye til økningen i forventet levetid i denne perioden.

De eldste bidrog mest til økning i forventet levealder fra 1980 til 1994

Dødelighetsutviklingen i tiden 1980-1994 var noe annerledes enn utviklingen i den foregående 14-årsperio-

Figur 3: Økning i forventet levetid, etter alder. Promille. Periodene 1966-1980 og 1980-1994

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbejdede tall

Fortsatt økt forventet levealder i framtiden?

Nedgang i spedbarnsdødeligheten og barne- og ungdomsdødeligheten har betydd mye for økningen i forventet levealder tidligere i dette århundre, men betyr mindre i dag da dødeligheten i disse aldersgruppene er på et minimumsnivå. Økt forventet levealder i framtiden vil derfor være spesielt avhengig av dødelighetsutviklingen blant de eldste aldersgruppene.

Norge er i dag blant de land i verden som har høyest forventet levealder, men enkelte land ligger enda høyere. Høyest er den forventede levealderen i Japan, hvor den i 1994 var 82,98 år for kvinner og 76,57 år for menn (Ministry of Health and Welfare 1996). Forventet levealder i Norge var 1,73 år lavere for menn og 2,36 år lavere for kvinner sammenliknet med Japan dette året (Mamelund og Borgan 1996). I 1990 var differansen henholdsvis 2,59 og 2,26 år (Brunborg 1992). Norske menn har altså knappet inn ledelsen japanske menn har hatt de siste fire årene, mens japanske kvinner har økt ledelsen på norske kvinner. Det er særlig i alderne 60-90 år at vi har mye å hente i levetid sammenliknet med Japan (figur 4). I disse aldersgruppene taper norske menn 1,36 år og norske kvinner 1,67 år. Kun en tiendedel av de tapte leveårene finner vi blant personer under 60 år (11 prosent for menn og 7 prosent for kvinner). I Norge vil redusert dødelighet blant de eldste særlig være avhengig av redusert dødelighet i livsstilssykdommer som hjerte- og karsykdommer og kreft.

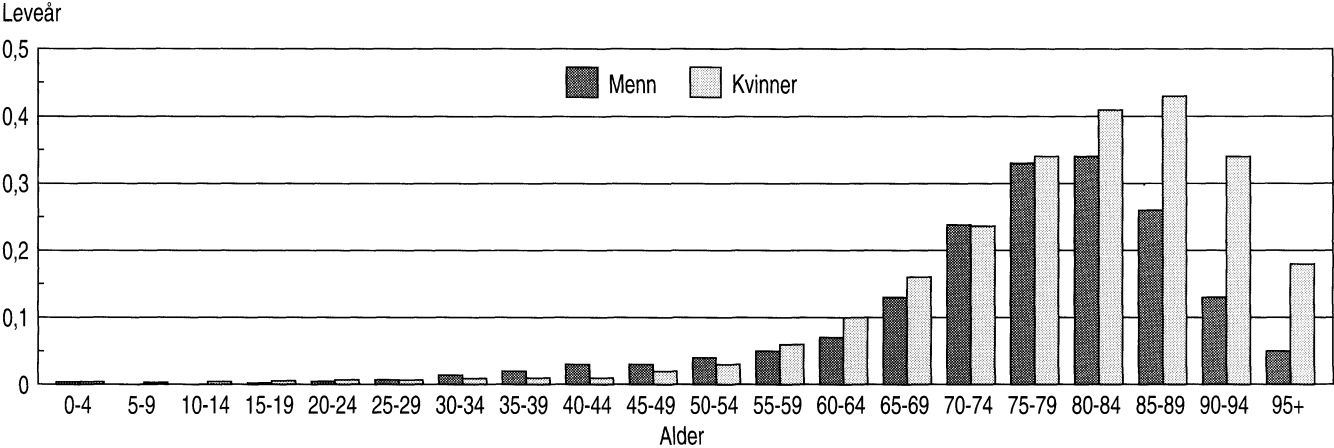
Nedgang i dødeligheten blant de eldste gir imidlertid ikke samme utslag på forventet levealder, som en tilsvarende nedgang i dødeligheten for unge voksne og barn, og da spesielt spedbarn³. En antakelse om null dødelighet fram til fylte 60 år, og lik dødelighet for perioden 1991-1995

den. Forventet levealder for menn økte med to og et halvt år og var altså 74,8 i 1994 (Mamelund og Borgan 1996). Dette er den samme økningen som kvinner opplevde i perioden 1966-1980. Forbedringen for menn i perioden 1980-1994 er dominert av de eldre generasjonene (figur 3). Forventet levealder for kvinner økte med 1,5 år til 80,6 år fra 1980 til 1994. Bidraget til økt forventet levetid for kvinner er noenlunde likt fordelt på alder sammenliknet med perioden 1966-1980. Fra 1980 til 1994 hadde menn altså en klart bedre dødelighetsutvikling enn kvinner. Dette innebærer naturligvis at forskjellen i forventet levealder mellom kjønnene ble redusert.

Økningen i forventet levetid i perioden 1980-1994 skyldes særlig forbedringer blant de eldste (figur 3). Dette gjelder for begge kjønn. Bedre

dødelighetsutvikling for personer over 60 år stod for 70 prosent av framgangen for menn og 85 prosent av framgangen for kvinner. Blant kvinner var det de aller eldste, de mellom 75 og 90 år, som bidrog mest til økt forventet levetid i denne perioden (59 prosent). For menn var det personer i alderen 60 til 85 år som bidrog mest (63 prosent). Vi legger også merke til at det største bidraget til økt forventet levetid er konsentrert i 85-årsalderen for kvinner, og at det samme er tilfelle for menn i 70- og 80-årsalderen. Også personer i alderen 25-60 år bidrog betydelig til å øke levetiden for menn. Denne aldersgruppen stod for 26 prosent av økt forventet levetid, mot bare 11 prosent for kvinner. Forklaringen på denne forskjellen ligger antakeligvis i at menn i denne aldersgruppen hadde et større potensiale for forbedring, sammenliknet med kvinner.

Figur 4: Tapte leveår i Norge i forhold til Japan i 1994. Menn og kvinner

Kilde: Befolkningsstatistikk, bearbeidede tall og Ministry of Health and Welfare, Tokyo

etter denne alderen, ville ha gitt en forventet levealder for menn og kvinner på hhv. 78,7 og 83,2 år (Mamelund og Borgan 1996, se note 1). Nyfødte jenter ville i så fall kunne forventes å leve 2,8 år lenger enn observert i denne perioden, mot 4,3 år for nyfødte gutter. En slik antakelse er selvfølgelig ikke realistisk, men eksemplet viser hvor få år det er å hente ved ingen eller redusert dødelighet for dem under 60 år. Fødselskohorter født før 1924, dvs. menn og kvinner 70 år og eldre i 1994, har levd mer enn 90 prosent av samlet leveår i gjennomsnitt, og kan neppe regne med å forlenge sin levetid med mer enn et halvt års tid (Mamelund og Borgan 1996). Vi kan derfor ikke regne med store endringer i endelig levealder for disse fødselskohortene i forhold til forventet gjenstående levetid i 1994. Deres bidrag til forventet levealder ved fødselen vil av denne grunn være begrenset i framtiden.

1. Dette tallet er framkommet ved å bruke observerte dødelighetsrater for 1994 to ganger.

- 2. "I dag" vil si 1994/1995.
- 3. En antakelse om null spedbarnsdødelighet, og lik dødelighet for alle andre aldersgrupper (for perioden 1991-1995), ville gitt en økning på 0,5 år i forventet levealder for nyfødte gutter, mot 0,4 år for nyfødte jenter.

Litteratur

Backer, J. (1961): *Dødeligheten og dens årsaker i Norge 1856-1955*, SØS nr. 10, Statistisk sentralbyrå.

Borgan, J. K. (1983): *Kohort-dødeligheten i Norge 1846-1980*, Rapporter 83/28, Statistisk sentralbyrå.

Brunborg, H. (1992): "Nye og gamle trekk ved dødelighetsutviklingen i Norge". I O. Ljones, B. Moen og L. Østby (red.). *Mennesker og Modeller. Livsløp og kryssløp*. SØS nr. 78, Statistisk sentralbyrå.

Huserbråten, K. (1993): "Helse". I *Sosialt utsyn 1993*, Statistiske analyser, Statistisk sentralbyrå.

Mamelund S. E. og J. K. Borgan (1996): *Kohort- og periodedødeligheten i Norge 1846-1994*. Rapporter 96/9, Statistisk sentralbyrå.

Ministry of Health and Welfare, Tokyo (1996): Muntlig samtale.

Munthe, P. (1990): *Befolkningslære*. Oslo: Universitetsforlaget.

NOMESKO (1996): *Helsestatistik for de nordiske lande i 1994*. Nordisk Medicinalstatistisk Komite, 47:1996. København 1996.

Statistisk sentralbyrå (1949): *Statistiske meddelelser 1948; Statistisk oversikt over krigsdødsfallene 1940-1945*. NOS.

Svenn-Erik Mamelund er hovedfagsstudent i samfunnsgeografi ved Universitetet i Oslo og forskningsassistent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og leveårssforkning.

Straffede lovbytere:

Stadig flere pådrar seg ny straffereaksjon

8

Vel halvparten av dem som ble kjent skyldige i forbrytelser i 1987, pådrog seg en ny straffereaksjon i løpet av fem år i frihet. Dette var et betydelig høyere tilbakefall enn i 1950- og 1960-årene. Økningen var størst blant dem som ikke hadde noen, eller bare en, tidligere straffereaksjon. Menn har høyere tilbakefalls-hyppighet enn kvinner, men forskjellen er mindre enn tidligere.

Idar Møglestue

Statistisk sentralbyrå har tidligere undersøkt tilbakefallet blant dem som ble domfelt, bøtelagt eller fritatt for påtale for forbrytelser i årene 1951, 1957 og 1962. En tilsvarende undersøkelse er nå gjort for domfelte m.m. for 1987. I denne artikkelen presenteres noen hovedresultater fra undersøkelsen i 1987. Vi viser hyppigheten av tilbakefall blant lovbytere med ulik kriminell bakgrunn, ulikt kjønn, ulik alder, og med ulike typer lovbrudd og straffereaksjoner. Videre beskrives endringer i tilbakefalls-hyppigheten siden begynnelsen av 1950-tallet.

Hvordan måles tilbakefall?

Målet med tilbakefallsundersøkelsen er å vise hvor stor del av dem som ble kjent skyldige i forbrytelser i 1987, som pådrog seg ny straffereaksjon i løpet av fem år med mulighet for tilbakefall. Undersøkelsen omfatter personer som i 1987 ble kjent skyldige i

forbrytelser ved dom, forelegg, påtaleunntatelse eller overføring til barnevernet. I det følgende omtales disse som *straffede*. Deres eventuelle tilbakefall (ny dom, nytt forelegg, ny påtaleunntatelse eller ny overføring til barnevernet for forbrytelse) er registrert fram til utgangen av 1994.

I deler av oppfølgingstiden på sju til åtte år vil mange ha vært hindret i å begå nye lovbrudd. I studier av tilbakefall er det viktig å holde slike perioder utenfor. I denne undersøkelsen er det gjort for fengslinger, utvandring og dødsfall. Opplysninger om slike hendinger har gjort det mulig å bestemme når de straffede har stått fem år under risiko for tilbakefall, altså den tiden som er valgt som tilbakefallsperiode.

Flertall med tilbakefall

Over halvparten av dem som ble kjent skyldige i forbrytelser i 1987,

Datagrunnlag

Opplysningene om straffede i 1987 og deres tilbakefall er hentet fra grunnfilene til kriminalstatistikken over strafferettslige reaksjoner, fra befolkningsstatistikken og fra Det sentrale straffe- og politiopplysningsregister.

Grunnfilen til statistikken for 1987 over strafferettslige reaksjoner har gitt basisinformasjonen til undersøkelsen. Opplysninger som identifiserer de personene undersøkelsen omfatter, bakgrunnsopplysninger som kjønn og alder samt opplysninger om hovedforbrytelse og straffereaksjon er hentet fra denne filen. Denne informasjonen er supplert med opplysninger fra grunnfiler til kriminalstatistikken for årene 1978-1986 og 1988-1994 om straffereaksjoner påført 1987-årgangen av straffede i disse årene.

Datoer for de straffedes mulige inn- og utvandring og deres eventuelle død er hentet fra befolkningsstatistikk for perioden 1987-1994. Opplysninger om straffereaksjoner fra før 1978, og om fengselsopphold i 1987 og senere, er tilført etter utskrifter fra straffe- og politiopplysningsregisteret.

De straffede telte i 1987 i alt 11 032 personer. Ved utgangen av oppfølgingssperioden var det 995 som ikke tilfredsstilte kravet til tilbakefallsperiode (fem år under risiko for tilbakefall). Av disse hadde 594 rukket å dokumentere tilbakefall. De er derfor tatt med i statistikken. Resten av de straffede med for kort tilbakefallsperiode (401 personer, hvorav 204 døde og 121 utvandrede) er holdt utenfor. Tilbakefallsundersøkelsen omfatter således 10 631 personer.

begikk nye forbrytelser i løpet av fem år i frihet. 5 472 personer, eller vel 51 prosent av alle straffede i 1987, pådrog seg ny straffereaksjon for forbrytelser i løpet av en tilbakefallsperiode på fem år.

De fleste hadde tilbakefall forholdsvis tidlig. Så mye som tre av fem straffede med tilbakefall fikk straffen for tilbakefallet mindre enn to år etter den første straffereaksjon i 1987. For alle med tilbakefall gikk det i gjennomsnitt 1,9 år fra reaksjonen i 1987 til første tilbakefall.

Tilbakefallet nær doblet siden 1951

Det har gjennom mange år vært en klar økning i hyppigheten av tilbakefall blant norske forbrytere. Tilbakefallsundersøkelsene for straffede i 1951 (Statistisk sentralbyrå 1961), 1957 (Statistisk sentralbyrå 1969) og 1962 (Statistisk sentralbyrå 1972) viste tilbakefallshyppigheter på henholdsvis 28, 32 og 37 prosent (figur 1). Tilbakefallsstatistikken for siktede for forbrytelser (Statistisk sentralbyrå 1995, tabell 8.13) tyder på at tilbakefallshyppigheten etter 1962 fortsatte

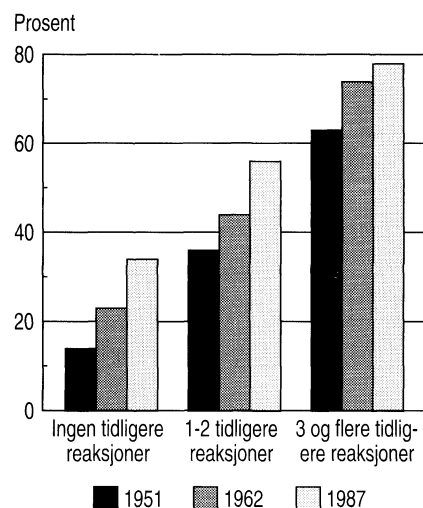
å øke forholdsvis jevnt fram mot 1987-nivå, som altså var nær dobbelt så høyt som nivået i 1951.

Risikoen for tilbakefall øker med antall tidligere straffereaksjoner

De straffede i 1987 hadde et strafferegister som varierte fra ingen tidligere straffereaksjoner til hele 32 tidligere reaksjoner. 47 prosent stilte uten tidligere straffereaksjoner, mens 28 prosent var belastet med en til to tidligere reaksjoner og 25 prosent med minst tre tidligere reaksjoner. Hele 53 prosent av de straffede, eller vel 5 500 personer, var altså kjent skyldige i forbrytelser allerede før 1987 (tabell 1).

Risikoen for tilbakefall er høyere jo flere tidligere straffereaksjoner straffede lovbrøyttere har. Mens en tredel av dem som ble kjent skyldige i forbrytelser for første gang i 1987 hadde tilbakefall, var det samme tilfelle for vel halvdelen av de straffede med en tidligere reaksjon (tabell 1). Andelen med tilbakefall økte opp mot ni tider for straffede med mer enn ti tidligere reaksjoner.

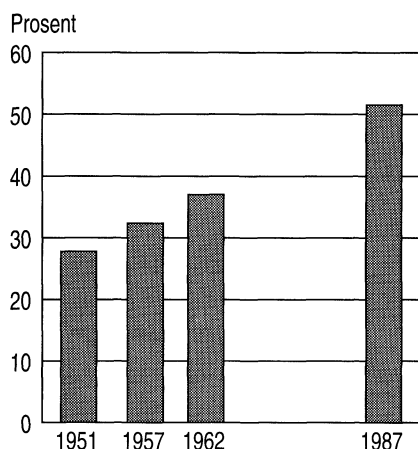
Figur 2: Tilbakefallsprosjenter for straffede etter antall tidligere straffereaksjoner. 1951, 1962 og 1987

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1951, 1962 og 1987

Sammenlignet med 1950- og 1960-årene har tilbakefallshyppighetene økt både blant dem med få og blant dem med mange tidligere straffereaksjoner (figur 2). Men økningen har vært mest markert blant dem uten tidligere straffereaksjoner, og blant dem med bare en tidligere reaksjon.

Figur 1: Tilbakefallsprosjenter for straffede. 1951-1987

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1951, 1957, 1962 og 1987

Tabell 1: Straffede i alt og straffede med tilbakefall, etter antall tidligere straffereaksjoner. Tilbakefallsprosjent for straffede med ulikt antall tidligere reaksjoner. 1987

Antall tidligere reaksjoner	Antall straffede i alt	Antall straffede med tilbakefall	Tilbakefallsprosjent
I alt	10 631	5 472	51
0	4 950	1 677	34
1	1 908	1 025	54
2	1 044	640	61
3-4	1 100	816	74
5-7	827	644	78
8-10	365	290	80
11-15	282	245	87
16-	155	135	87

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1987

Tilbakefallet høyere blant menn enn blant kvinner

De som straffes for forbrytelser er oftere menn enn kvinner. I 1987 var ni av ti straffede menn, og det var 13 ganger så mange menn som kvinner blant de straffede som hadde tilbakefall. Blant straffede menn hadde 53 prosent tilbakefall, mens tilbakefallet blant straffede kvinner var på 40 prosent (tabell 2). Undersøkelsen bekrefter dermed det kjente faktum at menn faller tilbake til ny kriminalitet oftere enn kvinner (Christie 1956 og Statistiska centralbyrå 1991).

Det var imidlertid bare blant dem som ble straffet for forbrytelser første gang i 1987, at menn ble straffet for nye forbrytelser vesentlig oftere enn

Tabell 2: Tilbakefallsprosjenter for straffede menn og kvinner, etter antall tidligere straffereaksjoner. 1987

	Alle straffede	Tidligere reaksjoner		
		0	1-2	3 og flere
Kvinner	40	26	60	74
Menn	53	35	56	78

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1987

kvinner. For straffede kjent skyldig i forbrytelser også tidligere, var hyppighetene av tilbakefall omtrent de samme for kvinner som for menn (tabell 2).

Kjønnsforskjellen i tilbakefalls-hyppighet redusert

Tilbakefallsundersøkelsene fra 1950- og 1960-årene viste klare forskjeller i menns og kvinners tilbakefallshyppighet. Dette gjaldt både blant dem med, og dem uten, tidligere straffereaksjoner. Undersøkelsene viste også en tendens til at kjønnsforskjellen ble noe mindre. Denne utviklingen bekreftes av resultater fra 1987-undersøkelsen. Mens tilbakefallsprosenten for kvinner tidligere var omtrent halvparten så høy som den for menn, utgjorde kvinnes tilbakefallsprosent i 1987 tre firedeler av mennenes (tabell 3).

For kvinners vedkommende har det vært en spesielt markert økning i tilbakefallet blant straffede med tidligere straffereaksjoner siden 1962. I tilsvarende gruppe av menn var økningen langt mindre. Fra 1962 til 1987 økte tilbakefallshyppigheten for tidligere straffede med 24 prosentpoeng for kvinner og 8 prosentpoeng for menn.

Ung alder en risikofaktor

De straffedes alder er også en av mange bakgrunnsfaktorer som påvir-

Tabell 3: Tilbakefallsprosjenter for straffede menn og kvinner med og uten tidligere straffereaksjoner. 1951-1987

	Alle straffede		Uten tidligere reaksjoner		Med tidligere reaksjoner	
	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn
1951	13	29	5	15	41	48
1957	17	32	12	20	35	57
1962	22	38	17	23	40	59
1987	40	53	26	35	64	67

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1951, 1957, 1962 og 1987

Tabell 4: Tilbakefallsprosjenter for straffede i ulike aldersgrupper, etter antall tidligere straffereaksjoner. 1987

	Alle straffede	Tidligere reaksjoner		
		0	1-2	3 og flere
14-17 år	57	50	79	100
18-20 år	54	41	69	93
21-24 år	52	30	58	86
25-29 år	57	27	53	82
30-39 år	50	17	41	73
40-49 år	26	9	25	50
50 år og over	14	9	12	27

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1987

ker risikoen for tilbakefall. Unge straffede har oftere tilbakefall enn eldre. Riktignok var det bare små variasjoner i tilbakefallshyppighetene til de store grupper av yngre straffede i 1987. Det var først blant dem over 30 år at hyppigheten av tilbakefall viste en klar nedgang med stigende alder (tabell 4).

Aldersvariasjonene i tilbakefallshyppighet påvirkes imidlertid av antall tidligere straffeforhold, som er sterkt aldersavhengig. Eksempelvis var det bare 2 prosent av de straffede 14-17-åringene i 1987 som hadde minst tre tidligere straffereaksjoner, mens dette gjaldt hele 40 prosent i alderen 25-29 år, og 26 prosent av dem som var 50 år og eldre. Ser vi på grupper med

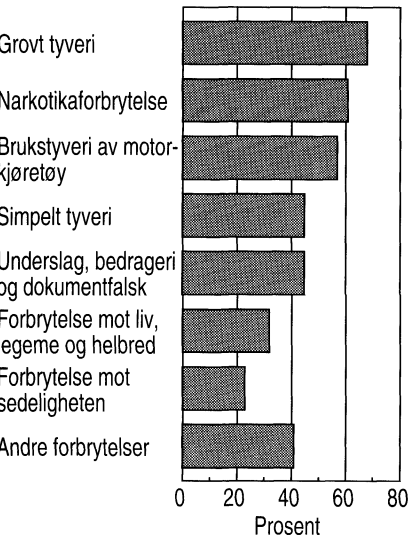
omtrent samme antall tidligere straffereaksjoner, viser tilbakefallshyppigheten en markert og forholdsvis jevn nedgang med stigende alder (tabell 4).

Narkotikaforbrytelser og innbrudd gir høy tilbakefallsrisiko

Tilbakefallshyppigheten blant straffede varierer også med forbrytelsens art.¹ Straffede som i 1987 ble kjent skyldige i grovt tyveri, narkotikaforbrytelse eller brukstyveri av motor-kjøretøy, ble tatt for nye forbrytelser oftere enn andre lovovertredere. Lavest tilbakefallsprosent hadde de som var straffet for sedelighets- og voldsforbrytelser. De pådrog seg ny straffereaksjon omtrent halvparten så ofte som straffede for grove tyverier og narkotikaforbrytelser (figur 3).

Straffede kjent skyldig i ulike typer lovbrudd skiller seg imidlertid fra hverandre både når det gjelder tidligere straffeforhold, kjønn og alder. De som ble kjent skyldige i grove tyverier og i narkotikaforbrytelser i 1987, hadde for eksempel langt flere tidligere straffereaksjoner enn andre straffede, mens skyldige i sedelighets- og voldsforbrytelser hadde langt færre. Kvinneandelen var størst blant dem som var straffet for underslag og bedrageri, men stor også blant narkotikaforbrytere. Straffede for brukstyverier av motorkjøretøy, tett fulgt av straffede for grove og simple tyve-

Figur 3: Tilbakefallsprosent for straffede etter hovedtyper av forbrytelser. 1987

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1987

rier, var vesentlig yngre enn andre straffede.

I hvilken grad kan forskjellene i tilbakefallshyppighet mellom straffede for ulike typer lovbrudd forklares med forskjeller i kjønn, alder og tidligere straffeforhold? For å besvare dette spørsmålet har vi foretatt beregninger som tar hensyn til forskjeller på disse områdene.² Også disse beregningene viser at det er klare forskjeller i tilbakefallshyppighet mellom straffede for ulike typer forbrytelser, men forskjellen mellom gruppene med høyest og gruppene med lavest tilbakefall blir noe mindre. Tilbakefallet blant bilbrukstyver er middels høyt.

Har typen straff noe å si for tilbakefallet?

For straffede lovbrøyttere i 1987 var reaksjonen oftest ubetinget fengsel, betinget fengsel eller bot. Disse straffene ble også forholdsvis ofte tatt i bruk i ulike kombinasjoner og i kom-

binasjoner med andre reaksjonsformer. I tabell 5 har vi likevel valgt å gruppere reaksjonene i hovedkategoriene ubetinget fengsel, betinget fengsel og bot, bare supplert med en kategori for overføringer til barnevernet.³

Tilbakefall til nye forbrytelser forekom oftest blant straffede dømt til ubetinget fengselsstraff. Hele 63 prosent av disse pådrog seg ny reaksjon for forbrytelser i løpet av fem år i frihet (tabell 5). Med et tilbakefall på 41 prosent var det straffede som fikk bot, som hadde lavest tilbakefallshyppighet. Blant dem som ble idømt betinget fengsel og blant dem som ble overlatt til barnevernet, hadde henholdsvis 47 og 52 prosent tilbakefall.

Disse tallene kan ikke si noe om hvor velegnet de ulike straffereaksjoner er når det gjelder å forebygge nye kriminelle handlinger. Til det er spesifiseringen av reaksjonenes art og innhold alt for summarisk. Dessuten hadde straffede utsatt for ulike typer straffereaksjoner høyst ulik bakgrunn på en rekke områder. De som var dømt til ubetinget fengselsstraff, hadde tidligere pådratt seg langt flere straffereaksjoner og var gjennomgående en god del eldre enn andre straffede. Det var få kvinner blant dem som ble dømt til ubetinget fengsel, og forholdsvis mange blant dem som ble idømt betinget fengsel. De bøtelagte, som relativt ofte var skyldige i volds-

eller sedelighetsforbrytelser, hadde forholdsvis få tidligere straffereaksjoner. Straffede besluttet overført til barnevernet var yngre enn andre straffede og var oftest tidligere ustraffet. Men de var samtidig den gruppen som hyppigst var siktet for grove tyverier.

For å få nærmere innsikt i forskjellene i tilbakefallsprosentene mellom straffede med ulike reaksjonsformer, har vi forsøkt å skille ut betydningen av ulikheter i bakgrunnsfaktorer som kjønn, alder, antall tidligere straffereaksjoner og type lovbrudd.⁴ Vi har beregnet hvor stor del av tilbakefallsprosentene som skyldes ulikheter i disse bakgrunnsforholdene, og hvor stor del som skyldes andre forhold. Deretter har vi beregnet avviket mellom disse størrelsene og tilbakefallsprosenten for alle straffede sett under ett. Beregningene viser at ulik bakgrunn med hensyn til kjønn, alder, antall tidligere straffeforhold og type lovbrudd kan forklare fra halvparten til opp imot to tredeler av forskjellen i tilbakefallshyppighet blant straffede med ulike typer straffereaksjoner (tabell 5). Når vi korrejerer for ulikhet i disse bakgrunnsfaktorene, reduseres avviket mellom tilbakefallsprosenten for straffede med ubetinget fengsel og den for alle straffede sett under ett, fra 11 til 4 prosentpoeng. For straffede med bot ble dette avviket redusert fra ÷ 11 prosentpoeng til ÷ 4 prosentpoeng. Den forskjellen som

Tabell 5: Tilbakefallsprosent for straffede med ulike straffereaksjoner, og avvik fra tilbakefallsprosenten for alle straffede sett under ett. 1987

Tilbakefallsprosent	Avvik fra tilbakefallsprosent for alle straffede sett under ett		
	I alt	Pga. bakgrunn	Annen grunn
Ubetinget fengsel	62,9	11,4	4,2
Betinget fengsel	47,5	-4,0	-1,8
Bot	40,8	-10,7	-3,8
Overført barnevern	52,1	0,6	0,3

Kilde: Tilbakefallsundersøkelse 1987

ikke kan forklares med ulikheter i bakgrunnsforhold som kjønn, alder, tidligere straffeforhold og type lovbrudd, avviker altså bare med ± 4 prosentpoeng fra det gjennomsnittlige tilbakefallet for alle straffede.

Som nevnt, er denne analysen for enkel til at den kan si noe om hvilke former for straffereaksjoner som er de "beste" når det gjelder å unngå tilbakefall blant straffede. Likevel er det grunn til å understreke beregningene som viser at forskjellene i tilbakefallshyppighet mellom straffede med ulike reaksjonsformer mer skyldtes de straffedes bakgrunn enn den type reaksjon de var møtt med.

1. Ofte er det brudd på flere straffebestemmelser som ligger til grunn for en straffereaksjon. I slike tilfeller grupperes reaksjonen i kriminalstatistikken etter det lovbrudd som straffeloven setter høyest maksimumsstraff for. Inndelingen i hovedgrupper av forbrytelser i denne artikkelen bygger på 1987-statistikkens opplysninger om hovedforbrytelse.

2. I disse beregningene er de gjennomsnittlige tilbakefallsprosentene for hovedgrupper av forbrytelser korrigert for antatt påvirkning fra de straffedes ulike bakgrunn. De korrigerte tilbakefallsprosentene er gjennomsnitt regnet ut med en og samme fordeling etter kjønn, alder og antall tidligere reaksjoner. Alle straffedes fordeling på de tre kjennmerkene er nyttet som standardfordeling.

3. Alle reaksjoner som inneholder ubetingt fengselsstraff er gruppert som ubetinget fengsel. Alle reaksjoner som inneholder men ikke ubetinget fengselsstraff, er gruppert som bot. Utsettelse med å utmåle straff er regnet med under betinget fengsel.

4. Dette er gjort ved hjelp av beregningene statistiske regresjoner som viser sammenheng mellom tilbakefallsprosenten på den ene side, og antall tidligere reaksjoner, kjønn, alder og type lovbrudd på den annen. I regresjonsberegningene er hver av de straffede tildelt en tilbakefallsprosent lik den i gruppen vedkommende tilhørte i en simultan fordeling etter kjønn, alder, antall tidligere straffereaksjoner og type forbrytelse. Fordeling omfattet 225 grupper som det ble beregnet tilbakefallsprosenter for. Regresjonsbestemte gjennomsnittlige tilbakefallsprosenter for grupper med bakgrunn som straffede, men med ubetinget fengsel, bot, betinget fengsel eller overføring til barnevernet, er beregnet etter regresjonsligningen for alle straffede siden sammenholdt med tilbakefallsprosenten for alle straffede sett under ett.

Litteratur

Statistisk sentralbyrå (1961): *Tilbakefall i kriminalstatistikk for domfældte, botlagte og påtalefritatte i 1951*. NOS A 35.

Statistisk sentralbyrå (1969): *Kriminalstatistikk. Tilbakefall i 1957-1966 blant straffede i 1957*. NOS A 281.

Statistisk sentralbyrå (1972): *Kriminalstatistikk. Tilbakefall i 1962 - 1969 blant straffbare i 1962*. NOS A 471.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Historisk kriminalstatistikk 1994*. NOS C 188.

Christie, Nils (1956): "Tilbakefall i Norge". *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap*, s. 138-147.

Statistiska centralbyrån (1991): *Återfall i brott, 1973-1985. En översikt*. Prememor 1991:2.

Idar Møglestue er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, administrerer direktørs stab.

Med barn i fokus:

Barnestatistikk fra 1989 til 1995

Siden 1989 har Statistisk sentralbyrå jevnlig laget statistikk over barns familieforhold. De aller fleste barn under 18 år, 79 prosent i 1995, bor sammen med begge sine foreldre. Det har imidlertid vært en økning i andelen med samboende foreldre mens færre har gifte foreldre. Flere enn før bor dessuten sammen med bare moren. Om lag 94 500 barn, eller 10 prosent av alle barn, bor sammen med halvsøsken og/eller stesøsken. Andelen har økt noe siden 1989.

Sissel Vestli

I 1989 laget Statistisk sentralbyrå for første gang statistikk med barn som telleenhet, den såkalte *barnestatistikken*. Denne gir verdifull informasjon om barns familieforhold og er etterspurt fra mange hold. Før 1989 ble barn hovedsakelig viet oppmerksomhet via voksne, i overveiende grad via mødre, gjennom Statistisk sentralbyrås *familiestatistikk*. Her er det voksne som er telleenheten, og barn behandles som en tilleggsopplysning til voksne. Ettersom barnestatistikken har barn som enhet, gir denne et annet bilde av familieforholdene i Norge enn det vi får gjennom familiestatistikken. Eksempelvis viser barnestatistikken hvor stor andel av alle barn som er eneste hjemmeboende barn i en familie, mens familiestatistikken viser hvor stor andel ett-barnsfamiliene utgjør av alle familier.

Etter 1989 er barnestatistikken oppdatert tre ganger, i 1991, 1993 og 1995. Dermed kan vi belyse endringer i barns familieforhold over en periode på seks år. I denne artikkelen gir vi en kort omtale av denne statistikken, og viser noen hovedtrekk ved barns familieforhold på midten av 1990-tallet. Vi trekker også tråder tilbake og peker på noen viktige endringer i den seksårsperioden vi har statistikk for.

Hvorfor statistikk om barns familieforhold?

Foranledningen til barnestatistikken var økt fokus på barns levekår i nordisk og internasjonal politikk og forskning. For å belyse ulike sider ved barns livssituasjon trengte man statistikk. I 1989 stod statistikk om barn på dagsordenen på et nordisk seminar som ble arrangert i Danmark i forbindelse med et internasjonalt forskningsprosjekt kalt "Childhood as a social phenomenon". Senere samme år arrangerte Statistisk sentralbyrå i Norge et seminar for brukere av familie- og barnestatistikk. Her ble repre-

sentanter fra ulike forskningsinstitusjoner og forvaltningsorgan bedt om å komme med behov og ønsker i forbindelse med en statistikk med barn som enhet.

Barnestatistikken er en unik datakilde når det gjelder å beskrive og analysere familieutviklingen i Norge. Blant de ivrigste brukerne finner vi Barne- og familiedepartementet og barneombudet. Det er også disse som har vært de viktigste pådriverne for å utvikle og videreføre statistikken. Pågangen er også stor fra forskere som har barn, unge og familier som interessefelt, samt fra yrkesgrupper som arbeider med/eller for barn og ungdom.

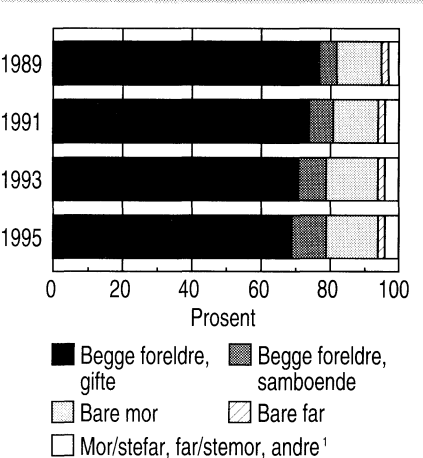
Hva er barnestatistikken?

Barnestatistikken lages på grunnlag av data fra Det sentrale folkeregister (DSF) i Skattedirektoratet. Den omfatter alle barn under 18 år (0-17) som er registrert bosatt hjemme hos mor og/eller far. Unge under 18 år som har flyttet for seg selv, giftet seg eller fått egne barn omfattes ikke av statistikken. Barnestatistikken gir et nyansert bilde av hvordan barns familier¹ er sammensatt. Barnestatistikken viser hvor mange barn som bor sammen med begge sine foreldre, hvor mange som bor sammen med bare en av foreldrene, hvor mange som bor sammen med steforeldre osv. Den gir også opplysninger om antall hjemmeboende søsken og slektskapsforholdet til søsken.

Barnestatistikken viser hvordan barns familier er sammensatt pr. en gitt dato (1. januar), dvs. at den gir et situasjonsbilde av barns familieforhold. Det er altså ikke mulig å følge det enkelte barn over tid i denne statistikken.²

Statistikken publiseres annet hvert år med tall for hele landet og fylkene. Tall for kommuner og andre spesial-

Figur 1: Barn 0-17 år etter hvem av foreldrene de bor sammen med. 1989, 1991, 1993 og 1995

¹ Barn som i statistikken er plassert under fellesbetegnelsen "andre" utgjør tallmessig sett svært få. Dette kan være barn som bor alene, sammen med søsken eller med bare stefar eller stemor. Det kan også være barn på barnehjem eller adoptivbarn hvor adopsjonen ennå ikke er formelt i orden

Kilde: Barnestatistikk 1989, 1991, 1993 og 1995

kjøringer foretas etter bestilling og i den grad det er mulig faglig, teknisk og ressursmessig. Publisering skjer i Ukens statistikk, NOS Befolkningsstatistikk Hefte III Oversikt og i NOS Regionalstatistikk. I tillegg legges tabeller ut på Internett. Tall for 1995 ble publisert i Ukens statistikk nr. 10/96. For nærmere omtale av barnestatistikken vises til Vestli (1996).

79 prosent bor sammen med begge foreldre

1. januar 1995 var det 995 000 barn under 18 år i Norge som var bosatt hjemme hos mor og/eller far. Av disse bodde 784 000, eller 79 prosent, sammen med begge sine foreldre, enten samboende eller gifte (figur 1). Selv om det altså fremdeles er slik at langt de fleste barn bor sammen med begge foreldre, har andelen sunket sakte, men jevnt i hele den seksårsperioden vi har statistikk for. I 1989 bodde 82 prosent av barna sammen med begge foreldre.

Tabell 1: Barn i ulike aldersgrupper, etter hvem av foreldrene de bor sammen med. Prosent¹. 1995

Barnets alder	Begge foreldre, gifte	Begge foreldre, samboende	Bare mor	Bare far	Mor/stefar, far/stemor, andre ²
0- 2 år	59	27	13	0	0
3- 6 år	67	14	17	1	2
7-13 år	72	5	16	2	5
14-17 år	73	2	15	4	6

¹ 0 prosent innebærer at antallet utgjør mindre enn 0,5 prosent av samtlige barn i en gitt aldersgruppe.

² Se note 1, figur 1

Kilde: Statistisk sentralbyrås barnestatistikk 1995

Flere enn før har samboende foreldre

Selv om barn flest fortsatt bor sammen med begge foreldre, er forholdet mellom dem som har gifte og dem som har samboende foreldre blitt til dels radikalt forandret de siste seks årene. Mens flere enn tidligere har samboende foreldre, har færre gifte foreldre. I 1995 hadde 69 prosent av alle barn under 18 år foreldre som var gift med hverandre, mens 10 prosent hadde samboende foreldre (figur 1). I 1989 var de tilsvarende andelen henholdsvis 78 og 5 prosent.

Det er særlig blant de yngste barna at mange har samboende foreldre. I 1995 gjaldt dette 27 prosent av 0-2-åringene, 14 prosent av 3-6-åringene, 5 prosent i aldersgruppen 7-13 år, og bare 2 prosent i aldersgruppen 13-17 år (tabell 1).

Det er også blant de minste barna at disse endringene i familiemønsteret har vært mest markert. I perioden 1989-1995 ble andelen med gifte foreldre blant barn 0-2 år redusert med hele 10 prosentpoeng. Men også blant eldre barn er det relativt færre enn tidligere som har gifte foreldre, og relativt flere som har samboende.

Færrest bor sammen med begge foreldre i Oslo og Nord-Norge

Det er stor regional variasjon i barns familieforhold. Det er Oslo og de tre

nordligste fylkene som har relativt færrest barn som bor sammen med begge sine foreldre, enten gifte eller samboende. Denne tendensen har vart ved i hele seksårsperioden. Aller lavest er andelen i Finnmark, hvor 70 prosent av barna 0-17 år bodde sammen med begge foreldre i 1995. I Oslo var andelen 72 prosent, mens den i Nordland og Troms var om lag 75 prosent. Sogn og Fjordane er det fylket hvor relativt flest barn bor sammen med begge foreldre, hele 86 prosent i 1995.

Flest med samboende foreldre i Trøndelag og Nord-Norge

Også når det gjelder forholdet mellom dem som har gifte og dem som har samboende foreldre, er det stor regional variasjon. Relativt flest barn med samboende foreldre finner vi i Trøndelag og Nord-Norge. I Trøndelagsfylkene bor om lag 16 prosent av alle barn sammen med samboende foreldre, mens andelen i Nordland, Troms og Finnmark er 17-18 prosent. Det er også i disse fylkene vi finner relativt færrest barn med gifte foreldre. I Finnmark bodde bare litt over halvparten av alle barn under 18 år sammen med gifte foreldre i 1995.

Relativt færrest barn med samboende foreldre finner vi i Agderfylkene og Rogaland. Bare om lag 5 prosent av alle barn under 18 år har her samboende foreldre. Rogaland og Vest-Agder har flest barn med gifte foreldre,

vel 77 prosent i 1995, tett fulgt av Sogn og Fjordane og Aust-Agder hvor om lag 75 prosent av barna har gifte foreldre.

Stadig flere barn bor sammen med bare mor

Stadig flere barn har gjennom hele eller deler av oppveksten bare den ene av sine foreldre som daglig omsorgsperson. Fra 1989 til 1995 økte andelen barn som er registrert bosatt sammen med bare en av foreldrene med 3 prosentpoeng, fra 14 til 17 prosent. Det er først og fremst det å bo sammen med bare mor som er blitt vanligere. Andelene barn bosatt sammen med bare mor var henholdsvis 12 og 15 prosent i 1989 og 1995 (figur 1). Det å bo sammen med bare mor er omtrent like vanlig blant barn i alle aldersgrupper (tabell 1). Det at barna er registrert bosatt med bare den ene av foreldrene, utelukker imidlertid ikke at det kan være andre voksne omsorgspersoner i barnets familie. Mor kan f.eks. ha en ny samboer som ikke er barnets far. Det er dessverre ikke mulig å fange opp slike familier i barnestatistikken.

2 prosent bor sammen med bare far

Andelen barn som bor sammen med bare far har vært stabil hele seksårsperioden. Av alle barn under 18 år er det 2 prosent, eller om lag 19 000, som bor sammen med bare faren (figur 1). Dette utgjør om lag 11 prosent av alle som bor sammen med bare den ene av foreldrene. Det å bo hos far er vanligere blant eldre enn blant yngre barn. Mens mindre enn 1 prosent av barn 0-2 år bodde sammen med bare faren i 1995, var andelen 4 prosent i aldersgruppen 14-17 år (tabell 1).

Flest barn med bare en forelder i Oslo

I hele seksårsperioden har Oslo vært det fylket som har hatt relativt flest

barn som bor med bare en forelder, mens Sogn og Fjordane er det fylket hvor færrest bor sammen med bare en forelder. I Oslo bodde nesten hvert fjerde barn under 18 år med bare en forelder i 1995, mens det i Sogn og Fjordane bare gjaldt hvert tiende barn. Alle fylker har imidlertid hatt en økning i andelen barn i enforelderfamilier i perioden.

Barn i registrerte partnerskapsforhold

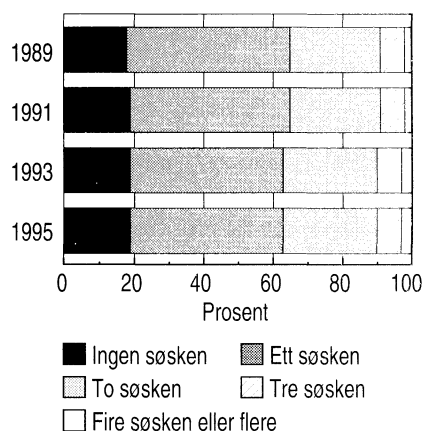
I prinsippet er det nå mulig å ta inn registrerte partnere som egen familietype i statistikken. Men fordi dette tallmessig fremdeles utgjør en marginal gruppe, er denne familietyper i familiestatistikken 1995 slått sammen med gruppen av ektepar. I 1995 var det seks partnerskap (av i alt 259) som var registrert med barn. I fem av disse var det barn under 18 år. Statistikken sier ingenting om antall barn i disse familiene, men mange er det uansett ikke som bor sammen med registrerte partnere som omsorgspersoner. For dem det gjelder, er det rimelig å anta at den ene av partnerne er deres biologiske far eller mor.

Om lag en av fem er "alenebarn"

Barnestatistikken viser hvor mange hjemmeboende barn det er i en familie på et gitt tidspunkt, men sier ikke noe om de barna som er flyttet ut av familien. Vi har derfor ikke fullgode opplysninger om barns søskenforhold, men kan gi et bilde av hvor mange hjemmeboende søsken barn har. Både hel-, halv- og stesøsken regnes med (se ramme med definisjoner).

I 1995 var om lag 19 prosent av alle barn under 18 år "alenebarn", dvs. at de enten reelt sett var enebarn, eller hadde søsken som var flyttet ut av familien (figur 2). Dette var omtrent samme andel som i 1989. Her var det altså små endringer i perioden. 45 prosent av alle barn hadde ett hjem-

Figur 2: Barn 0-17 år etter hvor mange hjemmeboende søsken de har. 1989, 1991, 1993 og 1995

Kilde: Barnestatistikk 1989, 1991, 1993 og 1995

meboende søsken, 27 prosent hadde to, 7 prosent hadde tre, og 3 prosent hadde minst fire hjemmeboende søsken. Også disse andelene var forholdsvis stabile i tiden 1989-1995.

Det er store forskjeller fylkene imellom når det gjelder andelen "alenebarn", og denne forskjellen har vært den samme i hele seksårsperioden. Det er Oslo som har flest barn i familier uten andre søsken, selv om andelen sank noe fra 1989 til 1995, fra 29 til 27 prosent. Alle fylker, bortsett fra Oslo, Akershus og Sør-Trøndelag, hadde noe flere barn uten søsken i 1995 enn seks år tidligere. Sogn og Fjordane har fortsatt færrest barn i slike familier. I 1995 var andelen her 13 prosent. Størst var nedgangen i Oslo, mens Aust-Agder hadde den mest markerte økningen.

Noe flere enn før har halvsøsken og stesøsken

Av de barna som i 1995 hadde hjemmeboende søsken, bodde de aller fleste, 88 prosent, bare sammen med helsøsken, altså søsken med samme mor og far (se ramme med definisjoner). 7 prosent hadde bare halvsøs-

Som barn *uten søsken* eller *alenebarn* regnes barn 0-17 år som er registrert bosatt alene sammen med sine foreldre. De kan være enebarn i vanlig forstand, eller ha søsken som er flyttet ut av familien. *Søsken* bor på samme adresse og i samme familie som barnet selv, og omfatter både hel-, halv- og stesøsken, uansett alder.

Helsøsken er definert som barn med samme far og samme mor, *halvsøsken* som barn med samme mor, men ikke samme far eller omvendt, og *stesøsken* som barn som verken har samme mor eller far.

ken, ikke helsøsken i familien. 5 prosent bodde sammen med både hel- og halvsøsken (tabell 2). Å bo sammen med stesøsken er forholdsvis lite vanlig. I 1995 var det bare om lag 2 500 barn som hadde stesøsken i familien, og disse utgjorde mindre enn 0,5 prosent av alle barn 0-17 år.

Som ventet, er andelen som bor sammen med bare helsøsken noe redusert siden 1989, mens andelen med halv- og/eller stesøsken har økt noe. I 1989 hadde 91 prosent av dem som hadde hjemmeboende søsken bare helsøsken i familien, mens 5 prosent hadde bare halvsøsken og 3 prosent hadde ulike kombinasjoner av hel-, halv- og stesøsken (tabell 2). Selv om andelen barn som bodde sammen med ulikt antall søsken var ganske stabilt i perioden, var det altså

visse endringer i slektskapsforholdet mellom søsken. Men fremdeles er det altså slik at langt de fleste barn som har søsken, bor sammen med bare helsøsken.

Færrest med bare helsøsken i Finnmark

Relativt færrest barn med bare helsøsken finner vi i Finnmark. Av dem som hadde hjemmeboende søsken i 1995, bodde 78 prosent sammen med bare helsøsken. Også i Nordland og Troms var denne andelen lavere enn i landet ellers, 82 prosent. Mellom de øvrige fylker var det forholdsvis liten variasjon på dette området.

I samtlige fylker var det en viss nedgang i andelen barn med bare helsøsken i tiden 1989-1995.

Videreutvikling av barnestatistikken

Det har lenge vært planer om å utvide barnestatistikken. Pga. knappe ressurser har dette dessverre foreløpig ikke blitt realisert. Den planlagte utvidelsen går bl.a. ut på å kartlegge hvor mange barn som opplever samlivsbrudd mellom foreldrene sine pga. separasjon, skilsmisse eller ved at den ene av foreldrene flytter ut av familien; og hvor mange som opplever å miste en av sine foreldre ved død. Videre er det ønskelig å kartlegge hvor mange barn som opplever at foreldrene gifter seg/flytter sammen. Nye kjennemerker i Det sentrale fol-

keregister (DSF) gjør det også mulig å gi tall for om det er mor eller far som blir tildelt foreldreansvaret etter en skilsmisse.

Statistisk sentralbyrå har for tiden kontakt med Barne- og familiedepartementet vedrørende en samordning og kvalitetsheving av all statistikk, som kan gi opplysninger om barn og unge. En utvidet barnestatistikk vil tidligst foreligge i 1997/98.

1. Begrepet *familie* må ikke forveksles med begrepet *husholdning*. En husholdning kan bestå av flere familier, og dessuten av flere enn to generasjoner, mens en familie, slik den er definert i barne- og familiestatistikken, kun kan bestå av en eller to generasjoner (foreldre/barn). Tallet på familier vil derfor alltid ligge noe høyere enn tallet på husholdninger (Vestli 1996).

2. Statistisk sentralbyrå forvalter også en såkalt barnefil som gir livsløpsopplysninger for ulike fødselskull av barn. Dette er et datamateriale med opplysninger om hvert femte årskull av barn fra og med 1950 til og med 1990. Her er det mulig å følge hvert enkelt årskull over tid, fra fødsel og videre framover i oppveksten. Datafilen inneholder også opplysninger om barns foreldre og til dels besteforeldre. Opplysningene er hentet fra folke- og boligtellingsene og fra ulike registre (Det sentrale folkeregister, inntekts- og utdanningsregistre). Planene for etableringen av denne barnefilen så dagens lys i 1989.

Litteratur

Statistisk sentralbyrå (1996): "Åtte av ti barn bor sammen med begge foreldrene". *Ukens statistikk* nr. 10/96.

Vestli, S. (1996): *Avklaring av begrep og kjennemerker i familie- og barnestatistikken*. Notater 96/24, Statistisk sentralbyrå.

Sissel Vestli er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for befolknings- og utdanningsstatistikk. Hun har for tiden permisjon.

Tabell 2: Barn 0-17 år med hjemmeboende søsken, etter type søskenforhold. Prosent¹. 1989, 1991, 1993 og 1995

	Bare hel-søsken	Bare halv-søsken	Både hel- og halv-søsken	Kombinasjoner av hel-, halv- og stesøsken
1989	91	5	3	0
1991	90	6	4	0
1993	89	6	4	0
1995	88	7	5	0

¹ 0 prosent innebærer at antallet utgjør under 0,5 prosent av samtlige barn et gitt år
Kilde: Statistisk sentralbyrås barnestatistikk 1989, 1991, 1993 og 1995

To forbruksundersøkelser fra begynnelsen av det 20. århundret

Få statistikker speiler den samfunnsmessige totalitet, og utvikling, så godt som undersøkelser av husholdningenes forbruk. Her gjøres det rede for statistikkens historie i perioden etter den første forbruksundersøkelsen i 1888 og før den første verdenskrig. Det gis også tall for husholdningens bruk av en del viktige varer fra 1860-1870 åra og til 1907. Neste artikkel i serien om forbruksstatistikkens historie vil ta for seg undersøkelsene som ble gjennomført i tida rundt den første verdenskrig.

Espen Søbye

Statistisk sentralbyrå har gjennomført forbruksundersøkelser i over 100 år. I forrige nummer av Samfunnsspeilet ble den første fra 1888 presentert. Tabellene fra 1888 utgjorde viktig bakgrunnsmateriale for innføring av direkte skatt (inntektsskatt) til staten fra 1892. Den neste undersøkelsen av forbruk ble gjennomført i 1906, for å kaste lys over hvordan tollene på viktige forbruksartikler virket sosialt. De første undersøkelsene omfattet av denne grunn bare noen få varer. I 1906 og 1907 ble det imidlertid samlet inn husholdningsregnskaper fra 12 arbeiderfamilier som omfattet alle utgifter til forbruk. Også dagens forbruksundersøkelse omfatter utgifter til alle varer og tjenester, men i dag er hensikten med undersøkelsen først og fremst å gi materiale til utarbeidelse av konsumprisindeksen.

Under behandlingen av budgetkomiteens Indstilling S.XV. (1906) med "foreløpige udtalelser om statsbudgettet", satte Johan Castberg¹ fram følgende forslag: "Regjeringen anmodes om at udrede spørsmålet om vor beskatning, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægter med forskjellige forsørgelsesbyrde og fremlægge resultatet heraf for næste storting om mulig i forbindelse med budgetforelægget."² Han motiverer forslaget ved å hevde at "hvorledes vor toldbeskatning hviler paa de forskjellige indtægter i vort land, et spørsmål af den største interesse, er høist utilfredsstillende løst i de opgaver, man hidtil har derom". Mangel ved materialet var først og fremst at det ikke "stemmer med de faktiske forhold" og "giver indtrykket af den uforholdsmæssige fordeling af toldbyrdernes fordeling paa de smaa og de store indtægter, idet det faktiske forhold maa antages at være, at byrden hviler forholdsvis adskillig tyngre paa de smaa indtægter, end det af disse tabeller fremgaar".

SUKKER OG SELVSTENDIGHET

Det statistiske materialet Johan Castberg viste til, var Boye Strøms tabeller fra den første forbruksundersøkelsen i 1888. Enda en gang var de gjengitt, nå i St.med. nr. 15. (1905-1906) *Angaaende spørgsmaalet om en extraordinær forhøielse af indkomstskatten til staten* og brukt som grunnlag for nye beregninger. Finansminister Edvard Hagerup Bull³ ville ikke gå inn for en "forøgelse av den direkte skat",⁴ da lovene for så vel stats- som kommuneskatten var til vurdering. En forhøyelse av de direkte skattene "ved det nuværende tidspunkt" ville dessuten "virke særlig uheldig, ikke alene gjennom det øgede skattetryk, men ogsaa ved at skabe en følelse af utryghed for fremtiden, der vilde kunne øve en hemmende indflydelse paa udviklingen af vort lands næringsveie og produktionsmuligheder". Finansministeren konkluderte derfor med at "(u)nder disse omstendigheter vilde departementet ikke kunne forsvare at anbefale en yderligere forhøielse af den direkte statsskat". Uten en økning av de direkte skattene, var det utenkelig at de indirekte kunne bli satt ned. Når det gjaldt de indirekte skattene hadde det skjedd endringer siden 1888. Tollen på petroleum var helt fjernet, på kaffe var den satt ned fra 40 til 30 øre pr. kilo og for sukker fra 40 til 20 øre pr. kilo, men sukkertollen ble i 1905 øket til 30 øre pr. kilo. Økningen av tollene på sukker ble vedatt i hemmelig stortingsmøte våren 1905, og skulle sikre midler til "vort forsvarsvesen".

I St.med. nr. 15. (1905-1906) hevdet Finansdepartementet at "den knappe tid" ikke hadde "tilladt at indhente opgaver over, hvorledes det nuværende forbrug fordeler sig paa samfundsklasser og landsdele, har man forsaavidt været henvist til at benytte de ældre opgaver. Man har herved maattet gaa ud fra, at forbruget af kaffe og sukker har øget nogenlunde

jevnt for de paagjeldende samfunds-klasser og landsdele" og "ladet udarbeide saadanne tabeller, idet man som udgangspunkt har benyttet det samlede forbrug af de nævnte artikler i 1904". Departementet føyde straks til at "(s)elvfølgelig holder denne forutsætning ikke heltud stik", tabellene kunne derfor bare gi et "omtrenteliggt billede af det sandsynlige forhold". Bruken av det gamle materialet var i tillegg "vanskeliggjort" fordi "den officielle statistik nu delvis udviser en anden gruppering af samfundsklasser en den ved de ældre tabeller benyttede, saaledes at det til dels har været nødvendig at foretage en skjønsmæssig fordeling, naar samtlige husstande skulde henføres til de tidligere grupper".

Beregningene viste at tollskatten på sukker og kaffe hadde økt for samtlige samfunnssklasser fra 1888 til 1904, selv om det i 1892 ble innført direkte skatt til staten. Grunnen til at tollskatten hadde økt var at forbruket av kaffe og sukker hadde steget. De beregnede tallene for 1904 forutsatte at det fremdeles var slik at klasser med lav inntekt betalte en større andel av sin inntekt i tollskatt enn klasser med høy inntekt. Det var dette oppdaterte materialet Johan Castberg i 1906 fant for dårlig, og det var derfor han forlangte en ny undersøkelse. I løpet av ordskiftet hadde han hatt en "under-

haandskonferance med finansministeren" som resulterte i at han strøk det siste leddet i forslaget, at resultatet av den nye undersøkelsen skulle legges fram alt ved neste års budsjettforhandlinger, men Johan Castberg føyde til et forslag fra Martinsen om at utredningen også skulle gi opplysninger om "udlandets skatteforhold".

Statsråd Hagerup Bull ville ikke "udtale noget mod" det omforente forslaget til Castberg og Martinsen, men fant det riktig å gjøre oppmerksom på at "det vil være meget vanskeligt at skaffe paalidelige opgaver". Han fortsatte med å forklare at det var "forholdsvis let - det vil koste meget arbeide og er i og for sig ikke let; men det er forholdsvis let - at skaffe opgaver over, hvordan tolden paa de fiskale artikler fordeler sig. Men man staar jo overfor et meget vanskelig spørmaal, naar man kommer til de artikler, hvorpaa der er lagt beskyttelsestold, idet det for det første er et saa stort antall artikler, der her er tale om, og det for det andet jo ikke er givet, at beskyttelsestolden er udnyttet." Finansministeren konkluderte: "Jeg maa derfor - jeg finder det at være min pligt - forberede stortinget paa, at det baade vil koste penge og tage tid at faa disse oplysninger istand." Men selv om det ville ta tid og koste penger, satte ikke Hagerup Bull seg imot en ny undersøkelse. Han mente at opplysningene, som var "meget vanskelige at skaffe i litteraturen" ville innebære en "betydelig vinding" og føre til "oplysning av samfundsforholdene", om de virkelig lot seg frambringe. Diskusjonen endte med at Castbergs forslag ble vedtatt den 16. mai 1906 med denne ordlyden: "Regjeringen anmodes om at udrede: Spørmaalet om vor beskatning, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægter med forskjellig forsørgelsesbyrde" og gi en oversikt over "udlandets skatteforhold".

En komité af universitetsprofessorer

Den 1. juni 1906 vendte Finansdepartementet seg til Det statistiske Centralbureau og bad om at det ble innhentet oppgaver som kunne belyse tollbeskatningen for en lang rekke varer som var ilagt både beskyttelsestoll og fiskaltold. Det tyder på at departementet må ha planlagt å undersøke hvordan begge typene toll slo ut for grupper av forbrukere. Den 14. juni 1906 ble henvendelsen besvart: "I skrivelse av 1. d.m. har Det kongelige Departement anmodet om Bureauets bistand ved en undersøgelse angaaende beskatningen, særlig toldbeskatningens fordeling paa de forskjellige indtægtsgrupper, og i den anledning skal man fremkomme med følgende bemærkninger".⁵ For at det skulle kunne gis tall for "de forskjellige samfundsklasser og landsdele" var det nødvendig å samle inn et omfattende materiale fra husholdninger som "ikke fører husholdningsregnskap". Oppgavene kom derfor til å bygge på "mere eller mindre skjønsmessige overslag". "Medtager man for mange poster, vil opgavernes kvalitative værdi forringes, ligesom mange derved vil skræmmes fra overhodet at give noget svar."

Vedlagt svarbrevet var utkast til skjemata. Det liknet på det som ble brukt i 1888. Også denne gangen het skjemataet "Forbrugsopgave" og først skulle husholdens størrelse registreres (i barn og voksne), men i 1906 skulle også husstandens årlige inntekt "indbefattet fortjeneste af andre end husholderen" oppgis. Siden tollene på petroleum var slettet, var ikke denne varen med, men i tillegg til forbruk av kaffe og sukker skulle det gis opp forbruket av "kjøt (alle slag)" og "flesk (alle slag)", alt i kilogram pr. år. Dessuten skulle det oppgis "årlig udgift til "Beklædning" og "skotøj, iberegnet værdien av, hvad der er forbrukt av gaardens produkter". Også i denne

Tabell 1: Tollskatt på kaffe og sukker etter samfunnsklasse i prosent av inntekt. 1888 og 1904

	1888	1904
Gårdbrukere	3,17	5,99
Husmenn	4,14	5,42
Embetsmenn	1,84	3,49
Næringsdrivende	1,76	3,45
Håndverkere	2,85	4,43
Private betjente	2,80	5,12
Arbeidere	3,19	4,22

Kilde: Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau No.4 1889, Indst. S XXI.(1890), Sth.Prp. Nr. 48. (1890) og St.med.nr.15 (1905-1906)

forbruksundersøkelsen ble skjemaene distribuert av lensmennene på landet og av magistraten i byene, og skulle i "udfyldt stand" være "tilbagesendt (...) inden 14 dage efter modtagelsen". Heller ikke denne gangen ble skjemaene sendt ut etter adresse- eller personlister, men bunkevis til lensmenn og magistrater som skulle sørge for å fordele dem slik at alle grupper ble tilstrekkelig representert. Undersøkelsene i 1888 og i 1906 var av de første som vendte seg til vanlige folk og bad dem om opplysninger som etterpå skulle utarbeides til statistikk. Annen statistikk ble innhentet fra bedrifter og institusjoner og fylt ut av personer som i større eller mindre grad hadde statistikk, regnskap eller bokholderi som yrke.

Det ble i brevet til Finansdepartementet gjort oppmerksom på at det "under alle omstændigheder" ville være "nødt til at supplere indhentede opgaver gennem skjønsmæssige beregninger af forskjellig art og gennem erfaringer fra forbrugsstatistiske undersøgelser i udlandet. I denne forbindelse", het det videre, "kan det ogsaa nævnes at der for tiden af en komite af universitetsprofessorer med bistand af sekretær i Bureauet N. Rygg indsamles detaillerede husholdningsregnskaber fra endel arbejderfamilier i Kristiania og østlandske landdistrikter." Dette materialet "vil maaske i nogen udstrækning kunne nyttiggjøres for den heromhandlede undersøgelse". Det er de tolv "detaillerede husholdningsregnskaber", innsamlet i 1906-07, som er blitt regnet som den første forbruksundersøkelsen, og det er disse regnskapene som kan sammenliknes med de husholdningsregnskaper Statistisk sentralbyrå har innhentet seinere i århundret.⁶

Det var altså 12 arbeiderfamilier, seks fra Kristiania, to fra Eidsfoss, to fra Strømmen og to fra Fetsund som førte inntekter og utgifter fra 30. april

1906 til 29. april 1907. Familiene mottok en "godtgjørelse" fra Eilert Sunds fond for å gjøre det. En komité av professorene Aschehoug, Morgenstierne og Jæger,⁷ ledet av sekretær Nicolai Rygg,⁸ planla undersøkelsen. Initiativet til denne undersøkelsen ble tatt av Bureauet, og var satt i gang før Johan Castberg fremmet sitt forslag i Stortinget.

Det tok ikke lang tid før Det statistiske Centralbureau sendte ut skjema kalt "Forbrugsoppgave". Alt i juni 1906, altså i samme måned henholdsvis fra Finansdepartementet kom, ble det sendt ut 14 645 skjemaer til landdistriktene og 12 100 til byene. "Besvarelsene indløp efterhaanden i løpet av 1906 og 1907",⁹ ble det slått fast, men utarbeidelsen av statistikken ble basert på 2 140 husholdninger fra landet og bare 243 husholdninger fra byene. Både på grunn av det lave antall skjemaer som var returnert¹⁰ og fordi "det store flertall" av skjemaene var "opgjort efter et skjønsmæssig overslag over det regelmæssige forbrug", tok utarbeidelsen av statistikken lang tid. Svarprosenten var lavere enn i 1888, det ble forklart med at i 1906 ble det spurt etter husholdningsinntekt. Det var et tall som for mange var vanskelig å oppgi samtidig som mange vegret seg mot å rapportere det.

Dansk undersøkelse var forbilde

Sekretær Nicolai Rygg stod for begge undersøkelsene, men da han i 1907 ble stipendiat ved universitetet, må det ha forsinket arbeidet. Innholdet i drøftingene i komiteen som planla innsamlingen av regnskap, lar seg heller ikke rekonstruere, men en dansk forbruksundersøkelse ble brukt som mal. Den var gjennomført av Statens statistiske Bureau i 1897 og publisert i 1900 og 1901.¹¹ Den gamle undersøkelsen tok for seg "byarbejdere" og "landarbejdere", og bygde på

218 regnskapsbøker fra landet og 50 fra byene, av disse var 27 fra København. Hensikten med regnskapene var "at Tilvejebringe Oplysninger om Livsvilkårene i de forskjellige Samfundslag, derunder Ernærings- og Forbrugsforhold". Oppgavene skulle derfor inneholde så vel verdi som mengdetall. Det danske Bureauet bestemte seg derfor for å "fremskaffe en Husholdningsstatistik for Arbejderklassen. En saadan Statistik skulde gøre Rede for Størrelsen af Arbejdernes Indtægter og disses Kilder, Størrelsen af deres Udgifter og disses Fordeling. Det var naturligt den sidste, kun nu og da behandlede Del af Spøragsmaalet, der blev Hovedsagen, altsaa Tilvejebringelsen af en Forbrugsstatistik." Problemet med å få samlet nøyaktig nok oppgaver lå i at "den Omhu i Regnskapsførselen, der nutildags anses for nødvendig i offentlig og privat Forretningsliv" ikke ble anvendt "i det private Liv". Det ble også ansett at "Tid, Lyst og Evne" til å føre regnskap var "ringere" i arbeiderklassen enn i andre klasser. Likevel ble det tatt sikte på å "interessere en Del Arbejderfamilier for Spøragsmaalet og formaa dem til i Løbet af et Aar at føre deres Regnskab i Husholdningsbøger, der paa een Gang vare praktisk brugelige for Husholdningerne og, i Udfyldt Stand, egnede sig til Materiale for statistisk Behandling". Danmarks Statistik fikk lærere "som maatte antages at sidde inde med personligt Kendskab til Arbejderbefolkningen paa de paagældende Steder og at nyde dens Tillid". De skulle fordele regnskapsbøker og "give de paagældende Husmødre Vejledning i Henseende til Udfyldningen".

I den danske undersøkelsen ble det også viet spesiell oppmerksomhet til hva som var den hensiktsmessige nevner i en forbruksundersøkelse. Det var nødvendig med "en "Enhed" som Maalestok for Forbruget" for en av hensiktene med statistikken var at

husholdningene skulle sammenliknes, men fordi de ikke bestod av like mange personer av samme alder og kjønn var det behov for en generalnevner. Den ble i den danske undersøkelsen satt til "det daglige Stofforbrug, udtrykt ved det Antal af varmeenheder (Calorier) der udvikles i 24 Timer, for Personer af Mandkønnet paa over 18 Aar ansat til 2 843".¹²

Arbeiderrepresentantene krevde ny undersøkelse

Nicolai Rygg var stipendiat på Universitetet og materialet fra begge undersøkelsene ble tilsynelatende liggende. I 1909 sendte Anders Buen, Chr. Holtermann Knudsen, Alfred Eriksen og Adam Egede-Nissen på vegne av Arbeiderpartiets stortingsgruppe et skriv til Stortinget.¹³ "Det nu raadende toldbeskatningssystem danner et av de stridspunkter, hvorom meningene brytes sterkest i vort land. I 1897 gjordes som bekjendt et tilsprang til indførelse av en toldbeskyttelse som dog først i aaret 1905 vandt en avgjørende seir ved gjen-nemførelsen af den toldtarif som nu gjelder." Arbeiderpartiets gruppe hevdet at forsøkene på å få redusert "de mest uretfærdig virkende todsatser" ble stanset av argumenter om at "toldtarifen bør være stabil ialfald i et visst tidsrom." Det var de store forhøyelsene av tollavgiftene ved århundreskiftet og i forbindelse med og etter 1905, arbeiderrepresentantene reagerte på. Forhøyelsene etter 1905 "var ikke forelagt vælgerne." Finansministerens "sterke hævde av de øyeblikkelige finansielle krav (...) i det bevægede aar 1905" hadde blitt akseptert, men denne "toldpolitiske overrumpling" ble godtatt utelukken-de på grunn av "folkets loyale holdning overfor landets regjering på dette kritiske tidspunkt". De fire representantene hevdet at hele spørsmålets historie "har i det hele medført at striden om selve systemets berettigelse fremdeles er staaende".

Det var ikke bare fiskaltollen de fire kritiserte, de fant også den "nuværende beskyttelsestold forkastelig". Selv om beskyttelsestollen som hadde blitt innført etter 1905, "i nogen grad" ville "ophjælpe norsk landbruk og industri" var den forkastelig, "fordi det i saa tilfælde alene kan opnaaes ved en almindelig fordyrelse av livsformødenheterne, som i og for sig er uretfærdig. Det maa jo samtidig her erindres, at dette medfører en nedsat kjøpeevne og maa - om ikke fattigondet skal vokse sig endnu større end det er, uvilkaarlig føre til betragtelig forhøielse av arbeidslønningerne, hvilket igjen vil motvirke hvad toldbeskyttelsen skulde utrette." Arbeiderpartiets stortingsgruppe mente at tollbeskyttelsen¹⁴ heller ikke i "statsøkonomisk henseende (...) eiet den evne som er paastaaet fra toldvennenes side. Indførselen er ikke gaaet ned og udførselen er ikke steget raskere end før. Forskjellen mellem indførsel og udførsel (handelsballancen) stiller sig ikke bedre". Forslagsstillerne var klar over, i slutten av februar 1909, at resultatene fra undersøkelsen som Stortinget hadde anmodet om i 1906 snart ville være tilgjengelig, men de mente at opplysningene var samlet inn på et for tidlig tidspunkt for å få registrert virkninger av økningen i tollsatsene etter 1905. Fra 1905 til 1908 hadde statens tollinntekter økt med 10 millioner kroner, fra 32 til 42 millioner kroner. Statens utgifter i forbindelse med løsrivelsen fra Sverige, kalt "Ekstraordinære forsvarsforanstaltninger" i statsregnskapet, utgjorde 17,7 millioner kroner fra 1900-1905 og 9,1 millioner kroner fra 1905-1910 og ble i stor grad finansiert gjennom økte tollskatter. Skatt på inntekt og formue til staten var i 1900 5,4 millioner kroner, i 1910 7,4 millioner kroner.

Anders Buen, Chr. Holtermann Knudsen, Alfred Eriksen og Adam Egede-Nissen hevdet med støtte i tabellen at

Tabell 2: Statens tollinntekter, toll pr. innbygger og utliknet inntekt. 1888-1908

År	Tollinntekt. Kr	Toll pr. innbyg- ger. Kr	Utlignet inntekt. Mill. kr
1888	18 534 166	9,39	301,8
1889	20 435 248	10,33	308,5
1890	21 555 564	10,83	320,5
1891	20 908 393	10,43	328,0
1892	19 384 265	9,75	346,2
1893	19 231 231	9,90	350,3
1894	20 131 310	9,85	351,6
1895	20 601 780	9,96	360,5
1896	23 131 110	11,03	369,5
1897	26 785 940	12,60	385,7
1898	33 142 662	15,36	406,8
1899	35 645 444	16,28	438,9
1900	33 064 942	14,91	462,6
1901	34 908 148	15,56	479,2
1902	31 685 045	13,79	485,5
1903	32 416 169	14,21	490,9
1904	31 726 239	13,86	486,8
1905	32 290 474	14,04	487,2
1906	37 480 270	16,22	494,9
1907	40 103 564	17,28	512,7
1908*	42 165 000	18,10	535,5

Kilde: Dokument nr. 25 (1909) Fra budgetkomiteen og toldkomiteen. Angaaende bevilgning til en komite for at undersøge spørsmålet om en omlægging af vor toldbeskatning m.m., s. 3

tollen hadde vokst raskere enn den "utlignede inntægt". Prisene på de varer som ble belagt med toll viste også en "gjennomgaaende stigning", men størst oppmerksomhet "fortjener den rubrik i tabellen, hvori der er udregnet toldbyrden pr. indbygger i det omhandlede tidsrum". Den hadde steget fra 9,39 kroner i 1888 til 18,10 kroner i 1908 "eller med omkring 100 procent". De fire konkluderte derfor: "Vort folks toldbyrder er nu vokset til en saadan høide; at det er uomgængelig nødvendig at skaffe lettelse i dem. Under alle omstendigheder maa derfor ogsaa spørsmålet om nedsættelse eller opphævelse av fiskaltolden paa de almindelige livsformødenheder, særlig kaffe og sukker, komme under overveielse." Det var sukkertollen som først kom i

søkelyset, økningen av tollen fra 20 til 30 øre pr. kilo i 1905 hadde ført til at statens inntekter fra sukkertollen alene økte fra 6 281 000 i 1904 til 10 453 000 i 1907. De fire Arbeiderrepresentantene avsluttet med å foreslå at det "snarest gaas i gang med en saklig undersøkelse og utredning av de herhenhørende forhold. Dette vil formentlig best kunne skje ved nedsettelse av en departemental komite paa 5 medlemmer, som i tilfælde bør kunne forelægge resultatene av sit arbeide for stortinget i 1910." Komiteens oppgave skulle altså være å utrede "toldbeskyttelsens virkninger for landets finansielle stilling, vor toldbeskatning i forhold til befolkningens økonomiske vilkaar i det hele".

Den 17. september 1907 ble forslaget diskutert etter at Anders Buen¹⁵ hadde presentert det. Først hadde forslaget vært behandlet i den "kombinerte budget- og toldkomite", og flertallet i komiteen hadde stemt mot forslaget.¹⁶ Anders Buen la vekt på at arbeiderklassen ikke hadde hatt noen representant på Stortinget da "den forberedende behandling av disse spørsmål"¹⁷ hadde foregått i 1888 og 1897. "Jeg tror for min del at meget af det, vi lader gaa under betegnelsen beskyttelsestold, i virkeligheden simpelten er fiskaltold, og jeg mener endvidere, at meget af den beskyttelsestold, vi har, ikke helt er paa rette plads. Jeg tror, der findes adskillige ting i landet, som kaldes norsk industri, og som beskyttes i stor udstrækning, som bare er et tomt begrep; der findes industriartikler, som for en stor del, trods den store beskyttelsestold, indføres fra udlandet." Anders Buen avsluttet innlegget sitt med å hevde: "(J)eg skal indrømme, at for dem, som finder, at vort nuværende beskatningssystem er retfærdig, er der ikke nogen grund til at gaa til en undersøgelse af disse forhold. Her vil der komme til at staa et skille idag, paa den ene side de, som mener det

modsatte, og som finder det paakrevet, at der snarest mulig kastes fuldt lys over den kjendsgjerning, at smaa-folket i landet er de, som bærer de tungeste byrder. Men enten man holder paa det ene eller det andet system her, saa skulde man tro, at begge parter vover at lade der komme fuldt lys over tingene, at begge parter vover den ting, at lade det samlede folk faa helt og fuldt indblik i disse ting, slig at folket i valg kan træffe afgjørelsen."

Saksordfører og formann i budget- og toldkomiteen, Konow,¹⁸ svarte Buen med å gjøre oppmerksom på at "det, som er det faktiske forhold her, det er, at der allerede for en del aar siden er stillet en anmodning til finansdepartementet og regjeringen om at fremkomme med en udredning af disse forhold og komme med statistiske opgaver, som belyser alle disse ting, det her gjelder at faa belyst, og da at komme med forslag om en komite er ikke nødvendig". Konow hevdet også at det "(i) det hele taget at komme og rode op i disse ting stadig og altid i det system, som er vedtaget, er ikke riktig" og at hele saken mest minnet om et "deklamationsnummer". At tollskattene var urettferdige "har vi jo hørt, sa længe vi har vært her i salen, fra frihandelsmændene og socialisterne, at det var et saadant urettferdig beskatningssystem, vi havde, men det er ikke tilfældet, naar man undersøger sagen samvittighedsfuldt og retsindig". Statsminister Gunnar Knudsen tok selv ordet og fastslo at Norge nok var "et tungt beskattet land". Det hadde først og fremst sin årsak i at landet var "kostbart at administrere" fordi det var stort og "samtidig et meget tyndt befolket" land. Statsministeren mente videre at det nok kunne "fremtrækkes eksempler" på at skattebyrdene falt "urettferdig", men "naar man tager hensyn til de forskjellige systemer, som vi har en blanding af, direkte og indirekte

skatter, saa tror jeg ikke, seet under den synsvinkel, som forholdene i det hele taget er her i verden for tiden, at skattene falder urettferdigere i Norge end i noget andet land".

Anders Buen forklarte Konow at det var hans plikt "at rode op i disse ting", arbeiderrepresentantene var "henvist til at rode op i de ting" som de fant urettferdige. Noe "deklamationsnummer" var det langt fra å være. "Jeg kunde jo sige, at disse folk, som ikke vil have rørt ved vor toldbeskatning, sidder som musen, da den sat paa flesket; den sagde: nu sidder vi alle godt." Buen hadde hørt venstremenn "foran valgene" som snakket om den urettferdige "toldbeskatningen", men "(n)aar saa tingen foreligger til afgjørelse her i salen, saa laater det lidt anderledes: dette er ting, som vi ikke kan røre ved, for det er gaaet for kort tid; urettferdigheden har været for kort!" Buen var slett ikke sikker på at det var riktig å trekke kommuneskatten inn i regnestykket, da måtte det i så fall også pekes på "den omstendighet, at en væsentlig del af de udgifter, som man betaler i kommunen, bidrager til eiendommenes verdiforøgelse." Argumentet om at skattesystemet ikke var "urettferdigere i Norge end i noget annet land" ville heller ikke Buen akseptere: "Ja det spørges nu ikke (...) først og fremst efter, hvorvidt det er ligesaa urettferdig i andre lande. Jeg siger, at vi her i vort land bør naa den høieste grad af retfærdighed, som det er muligt at naa." Forslaget falt med 82 mot 29 stemmer.

UGIFTE SYERSKER

Mot slutten av 1909 var Nicolai Rygg ferdig med bearbeidingen av forbruksoppgavene og de 12 arbeiderbudsjettene. Forsinkelsen kan delvis skyldes at det opprinnelig var meningen at departementet skulle bearbeide oppgavene. Men i mars 1907 etter at det meste av materialet var kom-

met inn, bad det Byrådet om å "overta istandbringelsen av den av Stortinget forlangte utredning". Publikasjonen¹⁹ bygger på to undersøkelser. Den ene var en oppfølging av undersøkelsen fra 1888, den andre var i norsk statistisk sammenheng en ny undersøkelse, "arbeiderbudgetter".

Det vil si helt ny var den ikke. Nicolai Rygg hadde i 1906 publisert statistisk materiale om "Udgifter og Forbrug" til ugifte syersker i Kristiania.²⁰ Bakgrunnen for denne undersøkelsen var en henvendelse fra Norsk Kvindesaksforening til Stortinget i 1895 om "Indsamling af Opgaver til Belysning af kvindelige Arbeideres Lønninger". Stortinget anmodet regjeringen om innsamling av oppgaver som kunne belyse dette, og "Bureauet" ble "bemyndiget til at træffe de nødvendige Foranstaltninger". Det viste seg at det alt fantes noe materiale som kunne kaste lys over emnet. Den parlamentariske Arbeiderkommission (1894) hadde innhentet oppgaver om 821 syerskers økonomiske og sosiale "Forhold". Det viste seg imidlertid ønskelig å innhente flere opplysninger ved å vende seg personlig til syerskene for å "belyse Sider af" deres "Livsvilkaar" som ikke var med i kommisjonens undersøkelse.

Ved hjelp av den kommunale folketellingen for Kristiania ble det utarbeidet lister over syersker og de ble i 1896 tilsendt skjemaer og "(v)ed Udfyldingen af Schemaerne var to af Bureauets kvindelige Funktionærer behjælpelige, dels i Syerskernes Hjem, dels ved deres personlige Fremmøde paa Bureauet". På denne måten ble det innhentet oppgaver fra 317 syersker, og bearbeidelsen av den "dobbelte Række Opgaver" begynte, men ble "i nogen Tid afbrudt" da den "Funktionær, hvem Bearbeidelsen var overdraget, forlod Bureauet".

Først i 1904 ble materialet funnet fram igjen og da var det nødvendig å supplere det med nye opplysninger på grunn av de i "Mellomtiden stedfundne Forandringer i Lønnsvilkaarene". Høsten 1904 og sommeren 1905 ble det innsamlet nytt materiale. Fordi det hadde vist seg ved undersøkelsen i 1896 at "skriftlige Henvendelser er mindre hensiktsmæssige for Øiemedet" ble det nå gjort "direkte personlig Henvendelse i Syerskernes Hjem eller paa deres Arbeidssted". Augusta Thannum fra "Syerskernes Fagforeningsbevægelse" intervjuet syerskene. Det var verken "praktisk muligt eller nødvendigt" å intervju alle syerskene i Kristiania, derfor ble det trukket "et Udvalg, som sikrede et alsidigt og paalideligt Billede" av syerskens kår. Det ble "anvendt al mulig Flid for, at alle Strøg af Byen og alle de enkelte Grupper inden Syfaget skulde blive repræsenterede i det rette Forhold". 525 syersker²¹ ble intervjuet og utgjorde "Hovedgrunnlaget" for undersøkelsen. Men det eldre materialet fra 1894 og 1896 ble bare brukt for "Paavisning af de indtraadte Forandringer" og for "Sammenligning".

Materialet om syerskenes forbruk og utgifter bygger på oppgaver fra alle de tre undersøkelsene (1894, 1896 og 1904/5). Husleie ble registrert i intervjuene i 1904/5, mens utgiftene til mat, drikke, brensel og klær ble innsamlet i 1894. Oppgavene over utgifter og forbruk gjaldt bare for ugifte syersker, det vil si for 157 av totalt 525. I de tilfeller de forsørget barn eller foreldre ble kostnadene delt pr. person.

De aller fleste ugifte syerskene bodde på Grünerløkka. De yngste, "Nybegynderne" hadde de laveste lønningene, under én krone dagen. De bodde ofte hjemme hos sine foreldre. For de tre laveste inntektsgruppene var da også utgiftene større enn inntekte-

ne.²² Nær halvparten, 75, av de ugifte syerskene hadde ikke eget værelse. Den gjennomsnittlige utgiften til husleie var 75 kroner året, for det fikk de et møblert rom med "Bord, Stole og Seng". I en husleie på 75 kroner året "indgaar ogsaa for mange, antagelig Flertallet, Kaffe om Morgen". Syersker som arbeidet for private, "hjemmesyerskene" hadde det som regel bedre. "Ikke faa af disse er bosatte i Homansbyen; deres Indtægter, naar de har stadig arbeide, forholdsvis god, og de bruger gjerne op hvad de tjener, anskaffer sig efterhaanden Nipsgjenstande og Billeder for at smykke sitt Rum eller en Gynge stol og andre Møbler for at gjøre Værelset saa komfortabelt som muligt." Mange av de billige rummene som ble leiet ut, var imidlertid lite hyggelige: "I de tarveligere af disse er en Feltseng, Kommode, et lidet Bord og en Stol det eneste Bohave, og af dette tarvelige Udstyr er kommoden Syerskens egen Eiendom."

Den "største Post i Udgiftsbudgettet er naturligvis Mad og Drikke" og utgjorde mellom 3 og 7 kroner pr. uke. Nicolai Rygg anså 3 kroner pr. uke til mat som et minimum. De som levde for det, kunne "intet afse til Middagsmad ude, og hvad de kan skaffe sig af Middagsmad hjemme bliver heller ikke tilfredsstillende. De spiser da medbragte Smørrebrød med Kaffe eller Melk på systuen i Middagshvilen, og naar de kommer hjem, spiser de Havregrynsgrod eller lidt Flesk og Poteter". Syersker som brukte mellom 5 og 7 kroner til mat spiste regelmessig middag og gjorde det som regel på "smaa billige Beværtningssteder". En middag kostet om lag 30 øre og for det fikk de velge "to Retter (Suppe, Fisk, Kjødret, Dessert)".

Nicolai Rygg mente at det laveste beløp det var mulig å leve for var 300 kroner.²³ Husleia var det vanskelig å få lavere enn 5 kroner pr. måned og

Tabell 3: Ugifte syerskers utgifter til forbruk, etter inntektsgruppe. 1894-1904/5.

Årlig inntekt	Utgifter i alt	Husleie og brensel	Mat og drikke	Klær og skotøy	Diverse
Alle	462	123	198	99	43
Inntil 200	300	93	123	71	13
201-300	400	102	186	87	25
301-400	425	121	176	97	32
401-500	500	124	221	120	35
501-600	450	118	159	125	48
601-700	500	111	250	78	61
701-900	650	184	268	113	85

Kilde: NOS. V. 8. Sosialstatistik. IV. Arbeids- og Lønningsforhold for Syersker i Kristiania tilligemed Oplysninger angaaende Lønninger i andre kvindelige Erhverv i Norge

for klær var det også et minimum som det ikke var mulig å gå under "naar hun skal omgaas andre". Det var utgiftene til mat som det gikk an å knipe inn på, men under 180 kroner pr. år sikret verken "tilstrækkelig eller hensigtsmæssig Ernæring. Det er ogsaa karakteristisk, at med stigende Indtægt er det hovedsagelig Udgifterne til Ernæring og Beklædning, som vokser, medens Husleien ikke undgaar nogen betydeligere Forandring." Men i virkeligheten var endringene i forholdet mellom kostnadsartene svært små mellom de ulike inntektsgruppene. Den mest sytematiske endringen er at posten "diverse Udgifter" økte med inntekt, men denne posten var ikke rapportert av syerskene, men fastsatt "skjønsmæssigt". Det var bare tall for husleie, mat og drikke, klær og skotøy og brensel som ble samlet inn fra syerskene.

Forholdet mellom utgiftspostene bolig, mat og klær for de ugifte syerskene gir imidlertid lite kunnskap om det generelle forbruksmønsteret fordi gruppa var spesiell, nær 50 prosent var under 30 år, og levde i enperson-husholdninger.²⁴ Likevel er undersøkelsen den første i Norge som forsøker å gi et bilde av de totale forbruksutgiftene fordelt på bolig, mat og klær. En tilsvarende undersøkelse fra

Stockholm for barnløse, kvinnelige arbeidere viste at kostnadene til mat utgjorde fra 40 til 60 prosent, mens de i Kristiania utgjorde 43 prosent. Nicolai Rygg viste også til undersøkelser fra amerikanske storbyer hvor kostnadene til hus og mat utgjorde nær 60 prosent av husholdningenes totale utgifter.²⁵

FORBRUGSOPGAVE 1906

Grunnlaget for statistikken var altså oppgaver fra 2 140 husholdninger på landsbygda og fra 243 husholdninger i byene. Det skulle gis tall for statistikk for 10 inntektsgrupper og tre

husholdningsstørrelser. Det vil si i alt 30 grupper på landet og 30 i byene. Fordelte husholdningene seg helt likt i de 30 gruppene, gav det om lag 70 husholdninger i hver gruppe på landet, men bare 8 i hver gruppe i byene. Husholdningene fordelte seg ikke med et like stort antall i hver gruppe, det var flest husholdninger i gruppen med inntekt fra 300-449 kroner, 450-699 og 700-1049 på landet, i byene var gruppene fra 450-699 kroner, 700-1049 og 1050-1999 de største. Siden det statistiske primærmaterialet ikke er bevart, er det ikke mulig nå å angi spredningsmål for gruppene eller å fastslå om inndelingen av husholdningene var et resultat av funn av homogene grupper. I det følgende går det ut fra at de observerte forskjellene tilsvarer forskjeller i virkeligheten.

Av opplysningene som var innhentet på skjemaet "Forbrugsopgave" 1906, begynte Nicolai Rygg med kaffen; den "fiskalartikkel" som utgjorde den "uretfærdigste belastning av de lavere inntægter" fordi forbruket av kaffe "paa det nærmeste" var det samme i en "arbeiderhusholdning som i de mere velstaaende kredser". På de snaue 20 åra som hadde gått siden

Tabell 4: Forbruk av kaffe pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	3,7	(2,6)				
300- 449	5,6	4,4	3,4			
450- 699	5,8	4,8	3,5	(6,7)		
700- 1 049	7,1	4,6	3,9	6,7	5,1	(4,4)
1 050- 1 999	6,4	5,2	4,4	5,9	5,6	4,7
2 000- 2 999	7,6	6,4	4,9	6,8	5,8	4,0
3 000- 4 499	(8,2)	6,9	5,4		5,2	(4,8)
4 500- 6 999		(7,0)	6,2	(7,2)	(4,9)	(3,4)
7 000-10 499			6,4			(5,4)
10 500 og over			(6,0)		(5,5)	(6,9)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

undersøkelsen i 1888, hadde kaffe-forbruket både på landet og i byene steget slik at de laveste inntektsgrup-pene brukte samme mengde kaffe som gjennomsnittet i 1888.²⁶ Ellers bet Rygg seg merke i at forbruket av kaffe på landet faktisk var avhengig av inntekt. Jo høyere inntekten var, desto høyere ble kaffe-forbruket, mens forbruket i byene var uavhen-gig av inntekt. Både på landet og i byene falt forbruket med forsørgel-sesbyrde, forklaringen var at mindre-årige barn sjelden drakk kaffe.

Forbruket av sukker hadde steget en-da mer enn forbruket av kaffe siden undersøkelsen i 1888. Den gangen var gjennomsnittsförbruket på landet 3,7 kilo og i byene 9,5 kilo. I 1906 hadde gruppene i byene med lavest inntekt et forbruk som lå tre-fire kilo høyere enn gjennomsnittsförbruket i 1888, mens gruppa med lavest inn-tekt på landet hadde et forbruk som tilsvarte gjennomsnittsförbruket fra 1888, nemlig 3,7 kilo. Mens sukker-forbruket i byene var 2 1/2 gang så stort i byene som i bygdene i 1888, var det bare to ganger så stort i 1906.

Mens forbrukstallene for kaffe stemte godt overens med tallene fra import-

statistikken, var overensstemmelsen dårlig for sukker. Hovedårsaken ble antatt å være at oppgavegiverne had-de beregnet sukkerforbruket i en normaluke og ikke tatt hensyn til "ekstraforbruk, navnlig i syltetiden". Det viste seg at sukkerforbruket "av-henger i betydelig grad av Indtæg-ten", men også her var det forskjell på by og land, denne tendensen var imidlertid for byene "ikke særdeles betragtelig". Årsaken til det var at for-bruket i "den arbeidende klasse i de senere aar" hadde steget "saa sterkt".

Undersøkelsen av forbruket av kjøtt og flesk ble innhentet for første gang fra husholdningene og kunne derfor ikke sammenliknes eller kontrolleres mot tidligere oppgaver. Oppgavene viste at forbruket av kjøtt og flesk for hele landet var vel 30 kilo pr. innbyg-ger. I byene 37, 8 kilo (29,9 kilo kjøtt og 7,9 kilo flesk) mens det på bygdene ble brukt 27 kilo (15,7 kilo kjøtt og 11,3 kilo flesk). Det var mer enn de 25 kiloene Ole Jacob Broch hadde anslått i 1876,²⁷ og det L. J. Vogt hadde kommet fram til i 1877 selv om fordelingen av forbruket på kjøtt og flesk opplagt var misvisende hos Vogt,²⁸ men betydelig mindre enn de 44 kiloene som Amund Helland

hadde beregnet for 1893 (se note 25).

Rygg kontrollerte også tallene for kjøtt og flesk fra "Forbrugsoppgave" mot statistikk fra kjøttkontrollene i byene. Ifølge disse tallene skulle for-bruket av kjøtt og flesk ha vært 42 kilo, det vil si om lag det samme tal-let som Amund Helland kom fram til for 1893 og over ti kilo mer enn talle-ne fra "Forbrugsoppgave". Tallene for kjøtt og flesk kan ha vært for lave da oppgavene ble innhentet sommer og tidlig høst, altså før slaktetida for båd-e sau og gris. Men tallene viste med all ønskelig tydelighet et mønster som har gått igjen i alle seinere undersøkelser av forbruk av kjøtt og flesk. For det første ble det gjennom-gående brukt mer flesk på landet enn i byene, og for det andre steg nok for-bruket av flesk på landet med inn-tekt, fra 11 til 18 kilo, fra 13 til 17 og fra 11 til 20 kilo for de tre familie-størrelsene, men et like påtakelig trekk var at i de høyeste inntekts-gruppene, falt forbruket av flesk. Denne tendensen var enda tydeligere i byene, hvor det faktisk var slik at det var de laveste inntektsgruppene som hadde det høyeste forbruket av flesk.

Forbruket av kjøtt derimot økte med inntekt både på landet og i byene, men det falt med økende forsørgel-sesbyrde, mer på landet enn i byene. Tallene viste også at kjøttforbruket fortsatte å øke med inntekt, mye mer enn forbruket av flesk minket. Det var altså ikke bare slik at kjøtt erstat-tet flesk. Ut fra disse tallene var det ikke rart at det ble reagert på at tol-len på flesk ble økt fra 10 til 15 øre pr. kilo, mens tollen på kjøtt ble stå-ende på 10 øre pr. kilo (se note 14).

Nicolai Rygg mente at "Departemen-tets uttalelse om disse tollskatter" fra 1890 ikke passet lenger. "Dette gjæl-der først og fremst sukkeret. Dets be-

Tabell 5: Forbruk av sukker pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	3,7	(2,9)				
300- 449	7,5	5,1	3,9			
450- 699	8,4	6,5	4,1	(14,4)		
700- 1 049	13,3	7,9	5,9	15,3	12,4	(12,9)
1 050- 1 999	18,1	12,5	10,2	18,1	16,7	14,2
2 000- 2 999	24,7	17,5	10,2	18,8	20,6	13,1
3 000- 4 499	(29,1)	18,9	15,1		17,9	(17,9)
4 500- 6 999		(25,8)	18,6	(39,8)	(25,5)	(18,7)
7 000-10 499			16,6			(21,6)
10 500 og over			(21,8)		(27,8)	(35,7)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 6: Forbruk av kjøtt pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	8,6	(9,4)				
300- 449	17,8	13,3	9,2			
450- 699	16,7	14,9	15,1	(23,0)		
700- 1 049	28,3	19,1	16,4	33,7	19,9	(16,3)
1 050- 1 999	31,5	23,2	20,4	39,0	29,0	26,9
2 000- 2 999	49,8	32,2	24,9	47,2	33,9	33,3
3 000- 4 499	(57,1)	45,9	35,5		47,3	(41,2)
4 500- 6 999		(54,1)	42,2		(61,2)	(40,0)
7 000-10 499			33,8			(72,0)
10 500 og over			(51,2)			(115,4)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 7: Forbruk av fleisk pr. person. 1906

Inntekt	Bygder. Antall enheter			Byer. Antall enheter		
	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over	1-3 1/2	4-5 1/2	6 og over
200- 299	11,3	(4,6)				
300- 449	14,4	12,9	11,3			
450- 699	15,9	13,7	12,3	(12,8)		
700- 1 049	15,1	16,1	14,6	10,7	8,7	(8,9)
1 050- 1 999	18,0	17,2	16,2	10,4	6,9	7,9
2 000- 2 999	13,6	17,4	18,6	7,5	9,7	7,6
3 000- 4 499	(10,0)	14,8	20,2		6,6	(5,7)
4 500- 6 999		(24,8)	20,3		(5,4)	(5,6)
7 000-10 499			18,2			(11,4)
10 500 og over			(17,5)			(7,7)

Tall med mindre enn 10 observasjoner er satt i parentes
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 8: Tollskatt på kaffe og sukker i prosent av inntekt, etter bosted og familiestørrelse. 1906

Inntekt	Bygder			Byer		
	2 voksne	4 voksne	6 voksne	2 voksne	4 voksne	6 voksne
250	1,78	2,64				
375	2,10	3,04	3,50			
575	1,49	2,36	2,38	2,20		
875	1,40	1,71	2,01	1,51	2,40	3,56
1 525	0,96	1,39	1,72	0,94	1,75	2,23
2 500	0,77	1,15	1,08	0,61	1,27	1,23
3 750	0,60	0,82	0,98		0,74	1,09
5 750		0,69	0,77	0,50	0,63	0,70
8 750			0,47			0,55
10 500			0,47		0,38	0,73

Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling etter inntægt og forsørgelsesbyrde

skatning viser slet ikke gunstige forhold." Men det var heller ikke så enkelt å sammenlikne de to undersøkelsene for "ved undersøkelsen av 1889 blev befolkningen delt op, ikke efter indtægt, men efter stilling. Og disse to inddelingsprincipper falder slet ikke sammen." Resultatet av undersøkelsen fra 1906 var i alle fall at:

1. Kaffetolden virker omvendt progressivt (regressivt).
2. Det samme gjelder sukkertolden, omend ikke saa sterkt som kaffetolden.
3. Begge skatter har det tilfælles, at de tynger sterkere, jo større forsørgelsesbyrden er."

TOLV ARBEIDERBUDGETTER

De tolv arbeiderhusholdningene registrerte inntekter og utgifter til forbruk fra 30. april 1906 til 29. april 1907. Hver måned sendte husholdningene inn oppgavene som, i noen grad, ble kontrollert. En del av opplysningene i regnskapene ble anvendt i forbindelse med vurderingen av tollskatten. Men de tolv husholdningsregnskapene utgjorde naturligvis et alt for spinkelt materiale til at sikre slutninger kunne utledes og benyttes direkte i undersøkelsen av de sosiale virkningene av tollskatten. Oppgavene dekket dessuten bare én samfunnsklasse. Regnskapene ble heller ikke analysert fra noe annet sikte eller satt inn i et videre perspektiv. Det er påtakelig siden innsamlingen av dem ble planlagt og var i gang før Stortinget bad om en ny undersøkelse av tollskattene. I det minste av den grunn må det antas at undersøkelsen hadde en annen begrunnelse og at den skulle gi svar på andre spørsmål. Sammensetningen av komiteen som planla innsamlingen av husholdningsregnskapene, tyder også på at det lå et generelt samfunnsvitenskapelig sikte under. Uansett hva begrunnelsen var for undersøkelsen, ble ikke "arbeiderbudgettene" analysert. Men perspektiv eller vitenskapelig sikte,

utover tollskatten, glimerer med sitt fravær i presentasjonen av materialet. Det som tilsynelatende kan se ut som en feil eller forsømmelse, utgjør i virkeligheten styrken til "arbeiderbudgettene". Husholdningsregnskapene ble publisert omtrent slik det må ha kommet inn og minner mer om rått og ubearbeidet tallmateriale enn statistikk, blant annet skulle både verdi og mengdetall oppgis, men for en rekke varer er mengdetall ikke oppgitt. Det er opplagt at det er mangelen på, eller i alle fall bortfall av, analytisk perspektiv som har bevart materialet for ettertida ved at det rett og slett bare ble publisert som "Bilag 1. Tolv Arbeiderbudgetter" uten at det er ordnet av et skjønn som ligger til grunn for all revidering og kontroll av data. Fraværet av analytisk perspektiv har reddet materialet fra å bli redusert til en eller annen hensikt. Dette har bl.a. ført til at det ikke er noen diverseposter i de "tolv arbeiderbudgettene". Diverseposten i tabell 9 er et resultat av bearbeidingen som er foretatt nå og utgjøres av følgende poster som er spesifisert for hver husholdning: Reiser, sporvogn, frakt, fester, basarer, barneleker, juletre, blomster, lommepenger, tjenerhjelp, utgifter under militærtjeneste, presanger, begravelser, gravpynt, avdrag og rente av gjeld og diverse. For diversebeløpene er det, med to unntak, gjort rede for hva det dreier seg om (tegning av aksje i Folkets Hus og fotografier).

Varene og tjenestene ble gruppert i 13 hovedposter: "Næring, Spirituosa og tobak, Beklædning, Bolig, Brændsel og lys, Vask, renlighet, Anskaffelse av indbo m.v., Lægehjelp, medicin m.v., Forsikring, Fagforeningskontingent, Skatter, Aviser m.v. og Andre utgifter". Hovedposten "Næring" var igjen delt inn i sju undergrupper: "Kjøtvarer, Fisk, Melk, smør, ost og egg, Brød, mel og gryn, Poteter, grønnsaker og frukt, Kaffe, te, krydderier

og andre kolonialvarer og Mat, fortæret ute". I alt 185 vareslag var regnet opp under hovedposten "Næring". Oppgavene omfattet til sammen 270 varer og tjenester. Husholdningene skulle oppgi både verdi- og mengdetall, men i tabellene er det forholdsvis mange eksempler på at det bare var gitt tall for verdi. I tabell 11 er det konstruert mengdetall dels ut fra prisoppgaver fra 1906-1907 og dels ved å benytte de andre regnskapene som hadde gitt både verdi- og mengdetall for den aktuelle varen.

Fire av husholdningene holdt gris, ingen av Kristiania-familiene gjorde det, men de to fløterfamiliene i Fet-sund og de to jernarbeiderfamiliene på Eidsfoss. For disse fire familiene ble utgiftene "ved kreaturhold" trukket fra inntektene, mens verdien og mengden av flesket ble ført opp som forbruk av svinekoteletter, fersk ribbe, salt flesk osv. Oppgavene over hva husholdningene har brukt er svært detaljerte, kjøttvarene ble fordelt på 39 forskjellige slag, f.eks. ikke mindre enn 12 forskjellige slag pølse. Nå har ikke hver eneste husholdning spredt sitt forbruk på alle disse kjøttvarene, for familiene som holdt gris, gikk det mest i salt flesk, men det er likevel stor forskjell på hvor differensiert arbeidernes forbruk var i forhold til forbruket bare 50 år tidligere som stort sett var grøt, poteter, sild og flatbrød.

Også osteforbruket var differensiert, det ble skilt mellom mysost, geitost, primost, nøkkelost, sveitserost, fetost, pultost, gammelost og gaudaost. De fleste familiene har brukt nesten alle disse osteslagene i løpet av året. Poteter, erter, kål og kålrabi utgjorde nok mesteparten av grønnsakene og frukten som ble brukt, men de fleste familiene hadde også blåbær, rips, stikkelsbær og bringebær. Åtte av de tolv familiene hadde spist appelsiner i løpet av året, fra drøyt ni kilo til

1 1/2 kilo, en familie hadde også brukt 1/2 kilo druer.

Posten vask og renslighet inneholdt mye mer enn de 2,4 kiloene med grønnsåpe som L. J. Vogt registrerte for sine familier i 1870-åra og bestod av vaskesåpe, grønnsåpe, salmiakksåpe, soda, lut, stivelse, vaskepulver, boraks, blåkule, skuresand, pussestein, pussepomade, blanksverte, skokrem, ovnsverte, vask og stryking av tøy, hjelp til vask og skuring, klipping, barbering og bad. Bare snaut 40 år tidligere skildret O. J. Broch sengeklærne på landsbygda og reingjøringen av dem slik: "Skindfeld-Sengen og Åklede-Sengen samt Halmmadrat-sen give Anledning til Opsamlen af megen Smuds og Utøi. Ubehagelig Sengelugt og Utøi (såkaldet "Bit") er derfor almindelig. Om Sommeren bæres derfor undertiden Sengeklæderne ud på en Myrtue, for at lade Myrene gjøre det af med Utøiet."²⁹

Likevel er kanskje det mest karakteristiske trekket ved de "tolv arbeiderbudgettene" at samtlige husholdninger består av en familie. Riktignok har et par av familiene hatt losjerende i deler av året,³⁰ men det rokker ikke ved at en arbeiderhusholdning ble utgjort av en arbeiderfamilie. Familiene var også ensartet når det gjaldt antall medlemmer, men mennene i Kristiania-familiene var gjennomgående noe eldre enn mennene i familiene på Østlandet. I Kristiana var fire over 40 år, mens bare én var 40 år på Østlandet, de øvrige var rundt 30. Aldersforskjellen skulle likevel ikke innvirke på inntektsoppgavene, for ved 30-årsalder hadde de under enhver omstendighet stått lenge i arbeid. Nicolai Rygg opplyste ikke om de to lensearbeiderne fra Fet-sund var sesongarbeidere, men det er sannsynlig. Mennenes årsinntekt var under 1 000 kroner, den ene familien tjente ekstra ved å ta imot losjerende, den andre ved å dyrke et jordstykke.

Tabell 9: Husholdningsregnskaper for 12 arbeiderhusholdninger. 1906-1907. Kroner

	Kristiania								Eidsfoss		Strømmen		Fetsund		
	Alle	Kristia- nia	Østlan- det	Smed	Jern- dreier	Snek- ker	Sli- per	Losse- arbeid- er	Losse- arbeid- er	Former	Meka- niker	Snek- ker	Sjauer	Lense- arbeid- er	Lense- arbeid- er
Mannens alder				30	30	46	43	48	56	34	40	32	32	31	29
Antall barn	3,4	3,5	3,3	4	2	4	4	5	2	2	5	2	4	4	3
Bolig, antall rom ¹	2,8	3	2,3	3	3	3	3	3	3	2	2	3	2	2	3
Inntekt	1283,8	1360,3	1207,2	1511,9	1234,8	1325,1	1400,7	1445,3	1244,1	966,9	1673,1	1149,8	1306,2	1061,0	1086,4
Forbruk	1209,3	1324,6	1094,0	1510,8	1122,4	1308,0	1389,0	1391,5	1226,1	839,6	1494,2	1033,7	1306,2	890,3	1020,4
Kjøtt	147,6	136,6	158,7	179,1	109,2	119,2	104,6	139,8	167,5	150,0	227,2	127,7	178,5	152,1	116,7
Fisk	20,2	29,5	11,0	23,2	18,0	31,5	13,2	27,9	63,1	11,7	6,7	13,8	11,6	11,1	10,9
Melk, smør, ost, egg	245,8	247,5	244,0	264,9	296,6	239,2	263,8	244,0	176,7	181,2	400,0	219,8	278,4	175,6	209,1
Brød, mel, gryn	141,1	148,1	134,1	143,4	95,5	131,8	215,8	212,4	89,4	108,9	200,5	68,9	182,8	135,9	107,8
Grønnsaker og frukt	36,2	37,5	35,0	43,1	34,4	32,6	26,4	32,9	55,6	9,4	67,9	21,2	37,3	25,9	48,1
Kolonialvarer	100,1	92,3	108,0	95,5	75,6	103,8	89,2	97,2	92,5	94,9	133,1	78,8	157,6	78,9	104,4
Alkohol og tobakk	38,6	55,9	21,4	58,3	66,1	49,5	60,6	36,7	64,2	13,9	33,9	18,0	28,6	25,8	8,0
Klær og skotøy	161,3	150,1	172,4	146,3	80,4	149,4	197,6	182,4	144,7	116,2	281,3	151,4	218,7	136,2	130,6
Bolig	129,1	210,2	48,0	200,0	150,0	276,0	216,0	240,0	179,0	-	-	84,0	60,0	60,0	84,0
Brensel og lys	62,4	66,6	58,2	85,9	61,5	61,1	43,7	62,4	84,8	52,5	68,2	46,1	51,6	58,9	71,6
Vask og hygiene	14,5	19,9	9,1	37,2	16,3	9,2	9,1	24,9	22,6	12,6	10,2	11,7	6,2	5,3	8,7
Innbo	18,0	17,5	18,5	66,6	3,9	12,7	9,1	3,5	9,3	13,1	7,6	16,1	39,3	7,3	27,8
Helse	6,1	5,4	6,8	1,9	0,2	12,5	-	-	17,8	0,5	1,9	16,6	0,2	2,5	19,3
Forsikring	13,1	14,3	11,9	21,3	17,6	16,0	16,0	14,7	-	13,2	13,2	24,8	8,4	6,0	6,0
Fagforenings- kontingenter	16,7	23,2	10,3	47,5	51,0	2,0	2,0	15,8	20,7	33,1	28,6	-	-	-	-
Skatter	10,1	9,1	11,1	4,4	18,0	17,1	10,9	2,7	1,5	3,5	4,8	33,3	10,1	3,8	11,0
Avis og bøker	10,2	14,1	6,2	19,1	8,8	14,3	15,6	14,4	12,4	6,6	9,4	9,0	4,1	3,1	5,1
Andre utgifter	38,3	46,2	29,5	73,2	19,7	30,3	95,6	40,0	24,2	18,6	-	92,5	12,5	2,0	51,4

¹ Kjøkken medregnet
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skatternes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

Det skaper også vanskeligheter for fortolkningen av materialet at de to arbeiderfamiliene fra Eidsfoss har fri bolig gjennom arbeidet. Under enhver omstendighet var utgiftene til bolig på Østlandet lavere enn i Kristiania, men ikke så mye som det framstår som nå: 48 mot 210 kroner. Målt i antall rom bodde Kristiania-familiene bedre. Samtlige av familiene i hovedstaden leide leiligheter med to rom og kjøkken, mens kjøkken og stue var det vanligste for arbeiderfamiliene på Østlandet, bare én av familiene utenfor Kristiania bodde i et lite hus (to rom).

Kristiania-familiene hadde høyere inntekter enn arbeiderfamiliene på Østlandet, 1 360 mot 1 207 kroner. Husholdningens inntekter var ensbetydende med familiefarens arbeidslønn for fem av de seks familiene i Kristiania, mens alle seks arbeiderhusholdningene utenfor Kristiania hadde inntekter av husdyrhold, jordbruk, sønner og døtres arbeidslønn, utleie av rom, plukking av bær, ved-sanking osv. Arbeidslønna utgjør imidlertid den vesentligste delen også av disse familienes inntekt. Det er bare for mekaniker-familien fra Eidsfoss at andre inntekter enn mannens lønn utgjør en stor del av familiens totale inntekter. Mannens lønn var 1 100

kroner, familiens totale inntekter, etter at driftsutgifter var trukket fra, 1 673,10 kroner.

Sammensetningen av kostnadsartene for de ugifte syerskene i Kristiania (1894-1904/5) var 43 prosent til mat og drikke, mens 26 prosent var husleie og brensel. I arbeiderhusholdningene gikk i gjennomsnitt 58 prosent av alle utgiftene til mat, mens 17 prosent gikk til bolig og innbo. Utgiftene til mat lå mellom 69 og 50 prosent, mens utgiftene til bolig varierte, mellom 5 og 27 prosent. Kristiania-familiens utgifter (tallene fra 1-6 uten parentes i tabell 10) viser imidlertid liten variasjon, det var familiene bosatt på Østlandet (tallene 7-12 uten parentes i tabell 10) som framviste den største variasjonen. De to største utgiftsartene, mat og bolig og innbo, viser en bemerkelsesverdig liten variasjon for Kristiania-arbeiderne. Om lag halvparten av utgiftene gikk til mat, mens drøyt 20 prosent gikk til bolig.¹

I tabell 10 er de tolv arbeiderfamiliene rangert etter inntektsstørrelse. Det er nok en tendens til at de relative tallene for utgiftene til mat faller med økende inntekter. Mønsteret er likevel langt fra klart, og det skyldes i hovedsak de seks arbeiderfamiliene fra

Østlandet. Det er igjen fri bolig for to av familiene, egenproduksjon av kjøtt og poteter, samt inntekter fra salg og andre inntekter enn mannens arbeidslønn som skaper variasjoner i utgiftenes sammensetning. For Kristiania-arbeiderne derimot blir tallene, både de relative og de absolutte, svært like.

Husholdningene er rangert etter inntekt slik at den med høyest inntekt står først (tallet i parentes angir rang etter inntekt). Det andre tallet svarer til rekkefølgen på husholdningene i tabell 9, husholdning nr. 8 er altså mekanikerfamilien fra Eidsfoss.

Mengdetallene for de viktigste forbruksartikler viser til dels store forskjeller sammenliknet med tallene til Amund Helland og L. J. Vogt (tabell 1* i note 25 og tabell 2* i note 28). En del av forskjellene skyldes naturligvis at tallene er beregnet på forskjellige måter (når det gjelder Vogt hersker det ganske stor usikkerhet om hvordan tallene er framkommet og det ligger også en feilkilde i omregningen fra de gamle hulmålene og til kilo) og at utvalget fra 1906 er lite. Men det er nok likevel riktig at forbruket av mel gikk ned fra 1870-åra og til 1906, og at forbruket av kjøtt steg, men nedgangen i forbruket av

Tabell 10: Utgifter etter hovedposter i prosent av de totale utgiftene.¹ 1906-1907

	Alle	(1) 8	(2) 1	(3) 5	(4) 4	(5) 3	(6) 10	(7) 6	(8) 2	(9) 9	(10) 12	(11) 11	(12) 7
Mat	57,6	69,3	49,6	54,2	50,3	50,3	65,8	52,6	56,1	51,3	58,5	65,1	66,2
Alkohol og tobakk	3,1	2,3	3,9	2,6	4,4	3,8	2,2	5,2	5,9	1,7	0,8	2,9	1,7
Klær og skotøy	13,3	18,8	9,7	13,1	14,2	11,4	17,0	11,8	7,2	14,6	12,8	15,3	13,8
Bolig og innbo	17,2	5,4	21,5	23,5	19,4	27,4	9,2	24,8	20,3	15,3	18,0	14,2	7,8
Andre utgifter	8,2	3,9	11,1	6,3	9,5	7,0	2,8	6,3	10,3	17,0	9,1	1,9	9,0

¹ Tallene uten parentes i tabellhodet svarer til rekkefølgen på familiene i tabell 9. Tallene i parentes svarer til rangering etter inntekt. Familien med høyest inntekt har fått nr. (1) osv.
Kilde: NOS V. 104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

Tabell 11: Forbruk pr. person pr. år.¹ 1906-1907. Kilo

	Alle	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Kjøtt og flesk	28,4	31,2	28,5	22,6	16,5	22,3	38,8	39,9	35,4	30,6	32	27,5	22,3
Melk, liter	144,6	131,2	166,0	76,2	151,3	84,8	58,5	129,5	282	199,8	170	124,3	161,8
Smør, margarin og fett	13,9	13,8	15,1	10,1	13,1	15,6	20,3	16	17,8	12	19	11,9	13
Brød, mel og gryn	106,8	80,7	90,6	79,9	134,9	120,8	91,0	102,9	146,4	66,4	147,5	119,7	100,8
Ost	4,4	3,1	8,5	4,6	2,5	3,1	4,1	2,8	3,4	8,4	5,9	2,4	4,0
Egg, stk	36	67	92	46	33	13	30	40	10	52	8	13	26
Poteter	77,8	61,8	123,2	59,3	63,8	64,9	145,9	52,5	105,0	27,8	83,8	82,8	63,0
Sukker	10,7	8,6	7,8	11,5	7,1	8,0	14,9	15,6	13,1	11,1	10,4	8,1	11,9
Salt	11,9	8,7	9,5	7,7	8,0	8,3	20,5	27,0	5,1	10,0	8,7	9,2	20,0
Kaffe	4,4	4,1	4,7	2,8	4,3	3,6	5,4	6,2	4,9	3,7	7,1	2,3	3,9
Sjokolade	0,3	0,4	1,1	..	0,1	0,1	..	0,5	0,2	1,1	..	..	0,2

¹ Tallene i tabellhodet svarer til rekkefølgen på familiene i tabell 9
Kilde: NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde

mel er nok overvurdert og økningen i forbruket av kjøtt er nok undervurdert i de tre tallseriene. Forbruket av poteter mellom tallene til Vogt og tallene fra arbeiderregnskapene fra 1906 stemmer godt overens, begge tallene indikerer et forbruk på om lag 80 kilo pr. person pr. år.

En sammenlikning av mengdetallene fra 1906 med mengdetallene for arbeidere fra undersøkelsen i 1958, viser at tallene ikke hadde endret seg mye.³² Forbruket av kjøtt og flesk hadde steget fra 28 til 30 kilo pr. person, forbruket av melk var om lag det samme, 145 liter pr. person i 1906 mot 158 liter pr. person i 1958. Forbruket av poteter var nesten 80 kilo i begge undersøkelsene, men forbruket av sukker hadde steget sterkt, fra drøyt 10 til 26 kilo pr. person pr. år.

Resultatet av forbruksundersøkelsen som Johan Castberg forlangte, ble at NOS V. 104. Sosialstatistik. VIII. Skattnes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde, fikk navn og ble trykket som Bilag 1 til St.med. nr. 11 (1910), og som var ett av et utall dokumenter i forbindelse med revisjonen av skattelovene i 1911.³³

Det var i alle fall tre hovedgrunner til at spørsmålet om tollskatt på forbruksvarer kom mer i bakgrunnen. Under behandlingen av skattespørsmålet i 1910 og 1911 gikk Det norske Arbeiderparti inn for at kommunene i størst mulig utstrekning fortsatt skulle få bestemme høyden på den kommunale inntektsskatten. Før 1911 kunne flertallet i kommunene ilagge skatteprosenten. I 1911 ble loven regulert slik at kommunene bare kunne ilagge en inntektsskatt på opp til 10 prosent. Det norske Arbeiderpartis prioritering av kommuneskatten hang sammen med reglene som gjaldt for stortingsvalgene. Ved valget i 1906 hadde partiet 16 prosent av de avgitte stemmene og 10 mandater, ved valget i 1909 fikk partiet nær 21 prosent av stemmene, men bare 1 nytt mandat, altså til sammen 11. For Arbeiderpartiet så det ut for at "veien til makt i Stortinget tilsynelatende" var "stengt". Derimot var partiet mektig i "kommuner med en tallrik arbeiderbefolkning" derfor skulle kommunene "erobres" og bli "brohoder for en sosialistisk politikk. (...) Kommunesosialismen var trolig for mange et forsøk på å rydde en alternativ vei fram mot sosialismen i en tid da kontrollen med statsapparatet lå utenfor partiets rekkevidde."³⁴

Den andre hovedgrunnen var at Arbeiderpartiet og Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon vendte seg til Stortinget i 1910³⁵ for å få utviklet en indeks som viste svingningene i levekostnadene. En vesentlig bestanddel i utarbeidelsen av en slik indeks var og er forbruksundersøkelser. Det ble naturligvis viktigere for både Landsorganisasjonen og Arbeiderpartiet å drive lønnskamp enn å endre skattelekene.

Den tredje hovedgrunnen til at spørsmålet om de indirekte skattene, for en tid, ble skjøvet ut av det politiske brennpunkt var den første verdenskrig. W. Kent hevdet at "(f)orholdene under krigen medførte - hos oss som i andre land - en veldig forøkelse av skattnes udbringende. Samtidig fant der imidlertid sted en sterk forskyvning mellom direkte og indirekte skatter. De utlignede beløp av skatt på inntekt og formue viste meget stor stigning". Her støttet W. Kent i Finansdepartementet seg til Einar Normanns utredning fra 1920: "Angående ophevelse av tollene som dyrtidsforanstaltning". W. Kent siterte Normanns konklusjon: "Dyrtiden har således i sig selv virket som en overordentlig kraftig nedsettelse av tollbyrden."³⁶ Inflasjonen under og etter

den første verdenskrig reduserte tollskattene til nesten ingenting, og følgelig ble avskaffelsen av dem et lite aktuelt politisk spørsmål.

1. Johan Castberg (1862-1926), cand. jur. 1884, finansdepartementet 1885-87, sakfører på Gjøvik 1888, 1901 statsadvokat i Hedmark og Oppland, Formann i Oppland felles arbeiderforening 1888-94 og i Kristiania Amts arbeiderforening 1894-1923, stortingsmann for Oppland 1900-09 og fra 1913-24. Justisminister i Gunnar Knudsens første regjering 1908-10 og Norges første sosialminister i Gunnar Knudsens annen regjering 30. januar 1913 til 22. april 1914. Johan Castberg støttet seg, ifølge Trond Hegna (Arbeidernes Leksikon, 2. Bind s.17f), politisk til "en selvstendig organisasjon av småbrukere, småbønder og skog- og landarbeidere i Oppland fylke, organisert av C. i 1906 som eget parti, det såkalte radikale folkeparti. (...) I lang tid ble da C. ansett som en slags arbeiderrepresentant, ikke bare av de borgerlige, men også av de sosialistiske representanter i Stortinget." Johan Castberg foreslo etableringen av Sosialdepartementet, var sentral i forbindelse med vedtak av lov om småbruk og boliglån, arbeidervernloven, sykeforsikringsloven, loven om barneforsorg, om arveretten til barn født utenfor ekteskap ("Castbergs barnelover") og skilsmiselloven.

2. Stortingsforhandlinger 1906, Foreløpige uttalelser om statsbudgetet, s.2341. For å begrunne forslaget refererte Johan Castberg artig nok til "en uttalelse af nuværende statsraad Arctander". Det var Sophus Arctanders berømte svar til Emil Stang fra 1889, da Stortinget første gang tok initiativet til en statistisk undersøkelse av forbruket av kaffe, sukker og parafin: "Jeg kjender en mann med kroner 6 000,00 i indtægt, som fører det nøiaktigste regnskab over alle sine indtægter og udgifter, og derfor kan prestere fuldt bevis for, hvad han betaler i told, og jeg har sett nøiaktige opgaver over, hvad en arbeiderfamilie med kr. 600,00 i indtægt betaler, og der er efter dette for mig ikke det mindste tvil om, at det nuværende beskatningssystem gjennem disse opgaver viser sig at være uretfærdigt" og "Det er gudskelov ikke saa, at efterhvert som der tjenes mere, bruges dette opp til anskaffelse af toldbare artikler." Fra å være en merkesak for Venstre, hadde avskaffelsen av toll på varer som inngikk i det daglige forbruk blitt en sak for arbeiderrepresentantene. Ved valget i 1903 hadde Det norske Arbeiderparti fire representanter på Stortinget. I 1906 ble ti representanter for Det norske Arbeiderparti valgt, i 1909 11.

3. Edvard Hagerup Bull, (1855-1938) cand. jur. 1876, byråsjef i Finansdepartementet 1882, Finansminister for Høyre fra 11. mars 1905 til 7. november 1906.

4. St.med. nr. 15. (1905-1906) *Angaaende spørgsmaalet om en extraordinær forhøielse af indkomstsaten til staten*, s.6.

5. Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Kopibog 1, 1906 nr.101, jnr. 4324/1906, pagina 750.

6. Regnskapene er publisert som Bilag 1 i NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909.

7. Torkel Halvorsen Aschehoug (1822-1909), professor i lovkyndighet 1862, fra 1870 i statsøkonomi og statistikk (Schweigaards etterfølger). Bredo (Henrik von Munthe af Morgenstjerne (1851-1930), professor i statsrett og økonomi fra 1899. Oskar Gustav Jæger (1863-1933), professor i sosialøkonomi.

8. Nicolai Rygg (1872-1957), cand. jur. 1894, først ekstraskriver, fra 1898 sekretær i Det statistiske Centralbureau, i 1907 universitetsstipendiat og fra 1910 professor i statsøkonomi og statistikk, i 1913 direktør i Det statistiske Centralbureau og fra 1920 direktør i Norges Bank. Ifølge Gunnar Jahn var Nicolai Rygg før 1907 "i realiteten (...) direktør Kiærns nærmeste medarbeider og rådgiver. Han hadde en fri stilling og var ikke som de andre bundet til å arbeide med en bestemt del av statistikken". *Norsk biografisk leksikon*. Bind XII. Oslo 1958, s. 49. Det finnes ikke underlagsmateriale i Statistisk sentralbyrås arkiv som kaster lys over drøftingene mellom Aschehoug, Jæger, Morgenstjerne og Rygg. Det kan skyldes at disse drøftingene skjedde mens Rygg var universitetsstipendiat.

9. NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909, Bilag 22, s. 40.

10. Det er ikke sikkert at svarprosenten var så lav som tallene isolert sett tyder på. Det forutsetter at lensmennene distribuerte de 14 645 skjemaene til 14 645 husholdninger på landet og at magistratene distribuerte alle 12 110 skjemaene til 12 110 husholdninger i byene. Men under enhver omstendighet var det svært få skjema som ble fylt ut. Det er mulig at det er spørsmålet om husholdningens samlede inntekt som har gjort husholdningene svært tilbakeholdne med å svare, dette var før selvangivelsen ble innført og forklarer i så fall også hvorfor svarvilligheten var større i 1888 enn i 1906.

11. Danmarks Statistik, Statistiske Meddelelser, Fjerde Række, Sjetten Bind, Sjetten Hæfte, *Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 1. Afdeling: Byarbejdere*, København 1900 og Danmarks Statistik, Statistiske Meddelelser, Fjerde Række, Ellevte Bind, Andet Hæfte, *Danske Arbejderfamiliers Forbrug, 2. Afdeling: Landarbejdere*, København 1901.

12. Nicolai Rygg forsøkte også å "reducere tallene til en fælles enhet" og brukte ikke "den grove beregning, hvorefter barn regnes som 1/2 voksen". Ryggs generalnevner ble, som den danske, beregnet ut fra det daglige stofforbruk. "En voksen mand regnes = 3,6 enheter, voksen kvinde til 3,0 enheter, barn ved fødselen til 1, stigende med 1/10 hvert aar, indtil 26-aars alderen for mænd, 20-aars alderen for kvinder." NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909, s. 7*.

13. Dokument nr. 25 (1909) Fra budgetkomiteen og toldkomiteen. *Angaaende bevilgning til en komite for at undersøge spørgsmaalet om en omlægging af vor toldbeskatning m.m.*

14. De viktigste endringene i beskyttelseskollen fra 1897 til 1905 var: Hornkegg med vekt over 240 kg 5 øre pr. kg, kjøtt urøkt 10 øre pr. kg, flesk urøkt fra 1897 10 øre pr. kg, fra 1905 15 øre pr. kg, smør fra 1896 10 øre pr. kg, fra 1898 15 øre pr. kg, poteter 50 øre pr. 100 kg. Før 1897 var ingen av disse varene belagt med toll.

15. Anders Buen (1864-19) typograf, deltok i typografstreiken i Kristiania i 1889, fra 1898 redaksjonssekretær i Social-Demokraten, (Ludvig Meyer var redaktør), fra 1900 redaktør. Fra 1903 redaktør av *Ny Tid* i Trondheim, fra 1906-21 stortingsmann fra Trondheim, i de siste perioder stortingspresident.

16. Indst. S. XXXV (1909) *Indstilling fra den kombinerede budget- og toldkomite forat undersøge spørgsmaalet om en omlægging af vor toldbeskatning m.m.*

17. Stortingsforhandlinger (1909) s. 3163.

18. Wollert Konow (1847-1932) godseier i Ringsaker 1882-1924, stortingsmann 1882-91 og 1895-1924. Tilhørte i sin ungdom Venstres radikale fløy. Seinere øvet han som finans- og budsjettkomiteens formann sterk konservativ innflytelse i alle finansspørsmål.

19. NOS V.104. Socialstatistik VIII. *Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde*. Kristiania 1909.

20. NOS. V.8. Socialstatistik. IV. Arbeids- og Lønningsforhold for Syersker i Kristiania til- ligemed Oplysninger angaaende Lønninger i andre kvindelige Erhverv i Norge. Kristiania 1906.

21. Det som kjennetegnet "syfaget" var at det i "alleregentligste forstand" foregikk i en "Småbedrift". Det gjorde innsamlingen av oppgaver vanskelig fordi det gjaldt å få med syersker som arbeidet på små systuer eller for seg selv. "Syerskene trægges ikke samlet, men de maa eftersøges en for en fra Hus til Hus. Det er heller ingen let Sag at finde dem. Nogen veiledning havde man vistnok i den kommunale Folketællings Lister, men da mange Syersker hyppig skifter Bolig, staaer man uden Hjælp." Men sorgene var ikke over om riktig adresse ble funnet, for det var "meget ofte vanskelig at træffe vedkommen- de hjemme". Det gjaldt spesielt for syersker som arbeidet på "Værksteder eller Systuer" og som sydde "ude i Familier". De kom fra ar- beid først seint på kveld og "hyppig maatte Besøget gjentages flere Gange før Schemaet kunde erholdes udfyldt". En annen vanske- lighet var at på mange syersker virket en "saadan social Undersøgelse (...) som noget fremmed" og "det Hele" måtte forklares for dem "før de stille sig imøtekommende". Men også de som var villige til å gi opplysninger, hadde vanskeligheter med å gjøre det siden bare et fåtall førte regnskap over inntekter og utgifter. Særlig fra dem som sydde hjemme hos folk, var det problematisk å få inntekts- oppgaver, også de som var ansatt hadde vansker med å oppgi riktig årsinntekt fordi det i løpet av et år var vanlig med et varier- ende antall ukers arbeidsledighet.

22. De syerskene som hadde større utgifter enn inntekter var enten unge jenter som bod- de hjemme hos sine foreldre eller så hadde de "Fattighjælp" eller "Gaver fra forskjellige Hold". Nicolai Rygg utelukket heller ikke at enkelte hadde "Biindtægter af forskjellig Art, som de ikke vil være bekjent af". Det er un- derlig at Rygg nevner dette for i et vedlegg til undersøkelsen av syerskenes økonomiske og sosiale kår, kalt "Arbeidende Kvinder og Prosti- tution", viser han at den utbredte oppfat- ning om at mange syersker trakk på gata var feilaktig. Den sosiale bakgrunnen til de prostituerte var kartlagt av forstanderen ved Kristiania Arbeidsanstalt, Arne Omsted. Han hadde systematisk "samlet Oplysninger fra de i Anstalten indsatte Piger, idet han har exa- minert dem om deres Liv og de Aarsager, der har ført dem ind i Prostitutionen".

23. Nicolai Rygg gjengav et brev fra en 47 år gammel syerske som hadde en liten "Dame-

sømsforretning". Hun skrev bl.a.: "Da jeg er mine 86-aarige Forældres og en syg Søsters Forsørger, saa har jeg for at klare Tilværelsen stadig maattet sælge bort mine Eiendele, og Kosten har siden 1896 bestaaet af to Gange daglig Havregrynsgrod, kaffe og tørt hjem- mebagt Brød. Aldrig Smør, Ost, Fisk eller Kjød i Huset. Dette Kosthold, hvortil kommer Kundernes stadige Nedrykkelse af Arbeids- pengene, til Trods for deres fulde Tilfredshed Aar efter Aar med det udførte Arbeide, gjør, at jeg selv ikke længere er saa sterk og udhol- dende som før, og jeg finder, at Kjølesøm er den mest fortvilede Levevei. Hjælp ikke mit medfødte gode Humør og Evnen til at se de formaaende Kunders Smaalighed i et mun- tert Lys, saa orkede jeg ikke at holde ud, men jeg er jo nødt til at staa i denne Levevei, saalænge mine gamle Foreldre lever, for at kunne være i Huset om dem i deres stadige Alderdomssvaghed. Havde ikke dette tvunget mig, vilde jeg tusen Gange heller tjent mit Brød som Tjenestepige." Rygg føyde til at kvinnen i 8 år hadde "tilbragt Natten på Sybordet i Systuen af Mangel paa bedre Soveplads."

24. Syerskene utgjorde en spesiell, men slett ingen liten gruppe. Ved folketellingen i 1900 var 26 021 kvinner sysselsatt i "smaaindust- riell søm", 14 120 på landet, 3 958 i Kristia- nia og 7 943 i andre byer. Gruppen bestod av både ansatte (lønnsarbeidere) og selvstendig næringsdrivende. Undersøkelsen viste at det ofte var de som forsøkte å slå seg fram som selvstendig næringsdrivende som levde under de usleste kår (se note 23). Industrialiserin- gen av skredderfaget skjedde mellom 1860 og 1870, det var først da Isak Merritt Singers symaskin (oppfunnet i 1850) fikk betydelig utbredelse i Norge.

25. En annen kilde til opplysning om forbruk av mat og drikke er Amund Helland, *Hvad vi spiser i Norge og hvad der spises i Paris*, For- søg paa en norsk ernæringsstatistik, Tillæg til "Statsøkonomisk tidsskrift" 2det hefte 1896, Kristiania 1896. Amund Helland gav tall for forbruk av matvarer, både verdi og mengde- tall, pr. individ i 1893 for Norge og Paris. Metoden Helland fulgte bestod i at han tok produksjonstillene, trakk fra eksporten, la til importen og reduserte mengdetallene for de forskjellige vareslagene til "den form, hvori de kommer i gryden" og delte til slutt på an- tall individer. Problemet med slike undersø- kelser er at en del matvarer, f.eks. poteter, sukker, melk og mel konsumeres industrielt, og det var ingen enkel sak skjønnsmessig å fastslå hvor mye det utgjorde. En slik tabell kan heller ikke si noe om hvordan utgiftene til bestemte matvarer varierte med inntekt.

På den annen side gav sammenstillingen opp- lysninger om hvor mye mat- og drikkevarer som var tilgjengelig for befolkningen, og hvor mye som ville tilkommet hver enkelt hvis alle fikk like mye. Når det gjelder sammenlikningen som Amund Helland fore- tok mellom Norge og Paris (det gis også en sammenlikning av forbruket av mat i Norge og Ungarn), kan det gås ut fra at feilkildene, (med ett unntak; det må antas at antall tilrei- sende til Paris var langt høyere enn antall tilreisende til Norge), var de samme og at tallene derfor uttrykker reelle likheter og forskjeller i forbruk. Pariserne brukte mer kjøtt, fjærkre og vilt, egg, grønnsaker, frukt, sjokolade, vin og brennevin enn nordmenne- ne. Nordmennene brukte imidlertid mer flesk, fisk, smør, ost, brød og kornvarer enn pariserne. Helland forklarte en del av for- skjellene i forbruket, bl.a. det høyere forbru- ket av melk i Norge med at befolkningens alderssammensetning var forskjellig i Paris og Norge. Normennenes utgifter til mat og drikke slik Helland hadde beregnet det, var 115,24 kroner, mens pariserne brukte 504,58 pr. år til mat og drikke.

Tabell 1* Forbruk pr. individ i Norge og Paris. 1893. Kilo

	Norge	Paris
Kjøtt	25,05	63,82
Flesk	18,09	12,22
Hestekjøtt	0,45	0,68
Fjærkre og vilt	0,74	8,92
Fisk	18,63	8,04
Smør	9,57	7,74
Ost	7,55	5,03
Egg	1,48	7,75
Brød og kornvarer	222,64	157,85
Ris og sago	1,44	6,46
Frukt	9,00	35,92
Poteter	144,00	22,20
Grønnsaker	10,30	117,80
Sukker	9,40	13,29
Kaffe	3,78	3,24
Sjokolade	0,094	1,51
Te	0,043	0,032
Krydderier og salt	7,26	13,71
Tobak	0,89	1,57
Melk, liter	158,8	60,35
Vin, liter	0,86	210,82
Øl, liter	15,32	12,89
Sider, liter	-	1,83
Brennevin 45%, liter	3,38	9,02

Kilde: Amund Helland, *Hvad vi spiser i Norge og hvad der spises i Paris*, Forsøg paa en norsk ernæringsstatistik, Tillæg til "Statsøkonomisk tidsskrift" 2det hefte 1896, s. 57.

26. Utviklingen i forbruket av kaffe, sukker og lysolje er av interesse ikke bare fordi varene var kasseartikler. I det nittende århundret innebar utbredelsen av dem spredningen av pengeøkonomi. Kjøp av kaffe, sukker og lysolje knyttet den mest avsidesliggende plass til et marked. Dette markedet hadde en annen side, både sukker og kaffe ble, stort sett, dyrket i koloniene på plantaser, ikke sjelden med slaver som arbeidskraft. Kaffebusken fantes opprinnelig i Arabia. I det 17. århundret ble det anlagt plantaser i Indonesia, i det 18. århundret på De vestindiske øyer og i Mellom-Amerika, noe seinere i Sør-Amerika. Forbruket av kaffe fortrenget forbruket av brennevin, og fungerte som den store tørrleggeren. Kaffens evne til å nedsette trangten til søvn og til å skjerpe sansene gjorde den til en perfekt pietistisk drikk da industriarbeidet, som forutsatte edru og årvåke arbeidere, oppstod. Jf. "Kaffen og den protestantiske etik" Wolfgang Schivelbusch, *Paradiset, smaken og fornuften. Nytelsesmidlene i historien*, Oslo 1981. (s. 25-93). Forbruket av kaffe ble fordoblet i Norge fra 1831-35 til 1841-45 da det steg fra én til to kilo pr. innbygger pr. år. Clemens Bonifacius (pseudonym for Peter Christen Asbjørnsen), hevdet i sin *Fornuftig Madstel. En tidsmessig Koge- og Husholdningsbog*, Kristiania 1864, at kaffen inngikk i det daglige forbruk "idet mindste hører den i de fleste Ægne af Landet til dem." (s. 19). Asbjørnsen var klar over at kaffen erstattet alkoholholdige drikkevarer. Det var blant annet blitt en skikk blant kvinnene at de brukte "formeget baade Tid og penger paa Kaffe og Kaffeslaberas", men "(d)et maa ogsaa medgives, at der er meget bedre, at de drikke Kaffe til Snakket end (...) Vin og Sukkerbrændevin, som Holberg fortæller var Skik paa hans Tid." (s. 20) Ludvig Holberg (1684-1754) undret seg ustanselig over at det med kaffen ble mulig å sitte på kro uten å bli full. Han drøftet bruken av kaffe i *Barselstuen*, i 3. akt av *Jean de France* og i *Peder Paars* 1. bok, men også i Epistel nr. 1, som nok er det sted Asbjørnsen siktet til. Her heter det bl.a.: "Nu kan vore Hustruer og Døttre gjøre 10 Visitter en Eftermiddag, og komme gandske ædreue tilbage. Dette kunde ikke skee i gamle Dage, da man intet andet havde at byde de besøgende, uden Gylden-vand, Sek, Spansk-bitter-Vin, Luttendrank, og andet, hvor-af et Fruentimmer maatte i det mindste pimpe litt paa hvert Sted." Her sitert etter Knud O. Møller, *Stimulanser*, Norsk redaksjon Jens Dedicen, Oslo 1947, s. 83. Troels-Lund hevdet i *Dagligt Liv i Norden i det XVI Aarhundrede*, Femte Bog, Femte Udgave, København 1929-31 s. 13f at kaffen "frembød det uforlignelige Gode at yde en varm og oplivende Drik, der ikke virkede berusende." Troels-

Lund mente at kaffen i løpet av det 19. århundret ble "den af Almuen mest yndede Drik, der under indskrænkende Forhold ofte erstatter al anden Varm Mad." Utbredelsen av kaffe ble også satt i sammenheng med forbedringer i belysningen; "man fandt paa at omgive Lampens Lue med en gennemsigtig Skorsten, Lampeglasset. Herved forøgedes Trækken og derved Forbrændningen, og Samtidigt kastedes det indvundne Skær gennem Glasset ud i Stuen. Følgen af denne forbedrede Belysning blev, at det ikke længere faldt naturligt at vie Tiden fra Solnedgang til Sengetid blot til Drik. Der blev Mulighed for fortsatt Virksomhed."

27. I *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhedstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Økonomi*. Kristiania 1876, gir Ole Jacob Broch en rekke interessante opplysninger om forbruket i husholdningene, boka er langt på vei den eneste systematiske kilde for utviklingen av forbruket i det 19. århundret. Boka er blitt berømt blant annet fordi Ole Jacob Broch i forordet opplyste at den var skrevet på 10 uker. Grunnen til at O. J. Broch kunne skrive ei bok på godt og vel 300 sider på 10 uker var at han tidligere hadde gitt ut *Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. 1867-1871*, Kristiania 1871. O. J. Broch skrev bl.a.: "Næringsmidlene ere på landet væsentlig Melspiser, dels tillavede som Velling eller Grød, dels som Brød, samt Poteter, tilligemed saltet Sild, i mindre Grad saltet eller speget Kjød og Flesk, og endelig i betydelig Mængde Melk; ved Kysten desuden fersk Fisk." (s. 25) "Fladbrødet var for ikke længe siden det almindeligste Brød på Landet og benyttedes også ofte i Byerne. Det begynder nu i de bedre Fladbygger mere at fortrænges af Rugbrødet, og i Byerne er det nu en Sjældenhed. Fladbrødet leverer, som bagt af ugjæret Deig, mere Næringsstof af den samme Mængde Mel end det gjærede Brød. Det er også vel-smagende. Det belægges, fornemlig når det spises til Kaffe, ofte af Almuen, navnlig i Fjeldbyggerne med en uforholdsmæssig Mængde Smør." (s. 25) "Grød er den daglige Hovedret for den norske Almue, navnlig på Landet, og dens gode Tillavning er en Hovedfordring, der stilles til en dygtig Husmoder. Til Grøden anvendes hovedsagelig Bygmel, undertiden Havremel, i Byerne dog også Rugmel. I Gjennemsnit regnes, at der for hvert Individ af Almuen på Landet, Mænd og Kvinder, Voxne og Børn, fortæres årlig hennimod 80 kilogram Mel i Form av Grød. Til Grøden spises skummet Melk, helst sur. Grøden tilsættes undertiden en Del mel, efter at Gryden er tagen af Ilden og Kogningen ophører, for derved at frembringe en større Fast-

hed, og gjøre den mere skikket til at medtages som Nistemad eller Skræppemad, "Nævergraut", til aflægsne Arbeidssteder." (s. 25) O. J. Brochs bemerkning om skikken med å tilsette mel i grøten etter at den var tatt av varmen, viste til grøtstriden som hadde rast ti år tidligere. Peter Christen Asbjørnsen hevdet i sin *Fornuftig Madstel. En tidsmessig Koge- og Husholdningsbog*, Kristiania 1864, at "(m)ange Steder, næsten overalt paa Vestlandet, er det Skik at stampe en Mængde raat Mel i Grøden, efterat Gryden er taget af Ilden" (s. 26). Det rå melet gikk, ifølge Asbjørnsen, tvers gjennom fordøyelsessystemet uten at næringsstoffene ble suget opp. "Dette tab", fortsatte han, "er ogsaa en stor Sag, naar det regnes med for en daglig Kost over hele eller en stor Del av Landet. Folk, som nøie kjende Stellet og levemaaden Omkring i Bygderne, have troet, at Tabet bør settes til en Sjettedel af det Grødmel, som bruges, og det bliver ingen ringe Pengesum hverken for Landet eller for den enkelte Familie eller Hushold." (s. 27) Eilert Sundt tok i "Folkevennen" skarp avstand fra Asbjørnsens påstand om at kvinnene ikke skulle kunne koke grøt. Han mente at Asbjørnsen hadde misforstått fordi han ikke kjente forskjellen på "turmala og råmalamjøl". (Her sitert etter Mimi Sverdrup Lund, *De frigitte Hender*, Et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814, 2. utgave, Oslo 1942, (s. 39f.)) Om forbruket av matvarer generelt hevdet O. J. Broch: "I Gjennemsnit for den hele befolkning kan det årlige Forbrug af Kornvarer til Menneskeføde, reduceret efter Ernæringsverdien til Byg, ansættes pr. Individ til 3 Hektoliter eller 190 Kilogram, af Poteter til 2,8 Hektoliter eller 200 Kilogram, af Kjød og Flæsk, Benen medregnede, til 25 Kilogram årlig. Over Forbruget af Fisk mangle de til en Beregning fornødne Data, men kan i Gjennemsnit for det hele Land antages mindst at være omtrent ligesåmeget i Vægt som for Kjød og Flesk, altså mindst omtrent 25 Kilogram årlig. Forbruget af Melk, dels umiddelbar som sådan, dels til Velling, dels som Fløde, Smør og Ost ansættes til 400 Liter årlig. Særlig af Smør kan det årlige Forbrug i Gjennemsnit ansættes til mellom 15 og 20 Kilogram pr. Individ. Dette Forbrug er dog kun et Gjennemsnit for det hele Land. I Fjelddalene er Forbruget af Kornvarer meget mindre, måske neppe det halve af Gjennemsnitsforbruget, derimod Forbruget af Kjød og navnlig af Melk og Melkeprodukter betydelig større. I Kystdistriktene er Forbruget af Kjød betydelig mindre, derimod af Fisk betydelig større end i det Indre af Landet." (s. 29f) Om boligene opplyste O. J. Broch: "Beboelseshusene på Landet ere nu næsten overalt forsynede med Jernovne til Opvarming, og ofte tillige med

Kogeovne af Jern. Det ældre åbne Ildsted, Peisen, og den åbne Skorsten har mere og mere måttet vige for Nødvendigheden af at indskrænke Forbrugen af Brænde med den aftagende lette Adgang til samme. Samtidig have de lavere Jernpriser og lettere Adgang til Forsyning med hensigtsmæssigt konstruerede Opvarmnings- og Koge-Apparater lettet Overgangen til en bedre Ekonomi i denne Henseende." (s. 21f) Troels-Lund hevdet i *Dagligt Liv i Norden i det XVI Aarhundrede*, Femte Bog, Femte Udgave, København 1929-31 s. 6 om grøtens opprinnelse i Norden: "En meget gammel Anvendelse af Korn har det været at knuse og male det til Mel mellem to Stene og derpaa koge dette sammen med Mælk. Den herved dannede Ret, *Grød*, er den ældste varme ret, som kendes i Norden." Troels-Lund mente videre som "en blot sproglig Kuriositet" at "'Gryde" er i nær Slægt med "Grød" i Norden "medens der paa Fransk af Betegnelsen for Kogekar: *pot* er afledet *potage*, Suppe, og *potager* eller *potagere*, Køkkenhage". Troels-Lund bemærket også det følgende merkverdige språklige fenomen. De "siden den ældres Stenalder vundne Fremskridt paa Mad og Drikkes Omraade har den Dag i Dag holdt sig i Danmark. Saa godt som alle benævnes de med en veltillfreds ø-lyd: Kød, Brød, Grød, Fløde, Øl, Smør, Mjød, for ikke at tale om Sammensætningerne: Rødgrød, Øllebrød, Smørrebrød o.s.v." (s. 9.) O. J. Broch viet også et avsnitt til utviklingen på belysningens område i det forrige århundre: "Belysningen i Husene var endnu for en Menneskealder siden meget tarvelig, endog i Byerne og hos Embedsstanden og de mere velhavende Bønder på Landet. Hos Almuen på Landet var det Luen fra Peisen, der gav den for Arbeidet inde i Huset om Vinteren, såvel Morgen som Aften, fornødne Belysning. Ofte benyttedes Stikker hugne af Tyreved, den federe harpixholdige Del af Furetræet, der bleve brændte enten på en Sten eller Jernplade, der undertiden var ophængt under Taget, eller stukket ind i en Sprække i Bordet eller Væggen. Med Talglys, sjelden formstøbte, som oftest lavede ved gjentagen Neddypning i smeltet Talg, var man sparsom, også i Byerne. Endog i Familier i bedre Kår, som Embedsstanden og Købmandsstanden, brændtes sjelden mere end et Talglys, om hvilket da Familien samledes. Voxlys såes daglig kun på de Riges Bord og ved festlige Leiligheter i de Velhavendes Huse. I Kjøkkenet i Byerne og næsten overalt på Landet, hvor anden Belysning end den fra Peisen brugtes, var Tranlampen det sædvanlige Belysningsmiddel. Senere, for omtrent 30 År siden, indførtes først Olielamper med Lampeglas til Befordring af det for Brændingen fornødne Lufttræk efter Framskmanden

Argand's Opfindelse af 1784, og endnu senere de såkalte Moderatørlamper med Urverk til Oliens Oppumpning og stadige Fornylse. Stearinlys og senere Parafinlys begynte for 20 til 25 År siden at blive almindeligere blandt de mere velstående Klasser og fortrængte aldeles Talglyset. (...) I det sidste Tiår ere de mineralske Olier blevne almindelige, og have fortrængt Brugen af Tran, ja endog i høi Grad af Rapsolie. Den første Lading med Parafin indførtes i 1862. Brugen af denne og av den dermed beslægtede amerikanske Jordolie, Petroleum, har derefter tiltaget med rivende Hurtighet. Dette skyldes især den Lethed, hvormed disse Belysningsvædske kunne anvendes i Lamper af simpel og billig Konstruktion. Herved er et helt Om-sving foregået i Husenes Belysning og hermed også i Arbeidet inde i Hus, ja også i Folkets åndelige Oplysning. Disse Lamper lyse nu såvel i Fattigmandens Hytte og i de mest afsidesliggende Fjelddale som i Rigmandens Sale og i Byerne; af simpleste Form og prisbillige hos de første, af elegant Konstruktion og udsmykkede med kostbarere kunstmæssig forarbejdede Fodstykker hos de sidste. De have spredt Dunkelheden i Hytterne, fremkaldt Liv og Virksomhed, fremkaldt Håp og Hygge, hvor tidligere den lange Vinteraften blev hendøset af Mangel på Lys, i høi Grad lette Skoleundervisningen også om Vinteren, og opmuntret til Læsning og herved til Vedligeholdelse av Skolens Lærdomme og til den almindelige Oplysnings Fremme. Få Opfindelser have så hurtigt udbredt sig over Landet, og frembragt den store Nytte i enhver Retning som Parafin- og Petroleumsolien." (s. 43f)

28. Det er tallene for kjøtt for fiskerfamilien i Finnmark som volder problemer idet det er oppgitt 100 kilo kjøtt. Dette har etter all sannsynlighet vært reinsdyr, sau eller geit. Tabell 2* er utregnet på grunnlag av opplysninger i Toldinspektør L. J. Vogt, *Den Norske Arbeiders Beskatning og Forbrug*, Kristiania 1877. Vogt gav tall for årlig forbruk for de viktigste matvarer og klær, men ikke utgifter til f.eks. husleie og brensel. Han gav tall for fire husholdninger: En arbeiderfamilie med tre barn i Kristiania, en arbeiderfamilie i Tvedestrand med fire barn, En fiskerfamilie i Finnmark med "3 å 4 Børn" og en "Husbondskarls-Familie paa Hedemarken" med tre barn. Selv om tallene nok kan ha mange svakheter, stemmer f.eks. tallet for forbruk av mel, kjøtt og fisk godt med de tallene O. J. Broch antydte (se note 27).

Tabell 2* Forbruk pr. individ pr. år. 1874. Kilo

	Pr. individ
Mel	207,1
Gryn og ris	4,3
Smør	8,6
Sukker	3,0
Sirup	2,2
Poteter	81,3
Kaffe	4,2
Jordolje, liter	5,0
Talglys	0,4
Grønnsåpe, liter	2,4
Salt	21,2
Kjøtt	20,4
Flesk	4,7
Ost	0,8
Stoffer av ull	2,4
Stoffer av bomull	2,3
Skotøy	1,4

Kilde: L. J. Vogt, *Den Norske Arbeiders Beskatning og Forbrug*. Omregnet fra pund, potter og tønner på følgende måte: 1 pund (498,11 gram) er satt lik 1/2 kilo, 1 potte (0,965 liter) er satt lik 1 liter, 1 tønne (138,97 liter) mel er satt lik 110 kilo mel, 1 tønne poteter er satt lik 75 kilo og 1 tønne salt er satt lik 150 kilo.

29. Ole Jacob Broch, *Kongeriget Norge og det norske Folk, dets sociale Forhold, Sundhetstilstand, Næringsveie, Redningsvæsen, Samfærdselsmidler og Ekonomi*. Kristiania 1876. s. 41.

30. Opprinnelig omfattet begrepet om en husholdning en rekke familier, jf. gresk oikos, husholdning eller å husholde, som danner roten til ordet økonomi.

31. Sammensetningen av utgiftene til de seks arbeiderfamiliene i Kristiania i 1906 sammenliknet med tallene for arbeiderne i forbruksundersøkelsen fra 1958 viser en forbløffende likhet. Riktignok utgjorde utgiftene til mat 52,2 prosent i 1906, mens det tilsvarende tall i 1958 var 40,6 prosent, men når det gjelder utgiftene til mat må det tas hensyn til at 1906-husholdningene bestod av 5,5 personer, mens arbeiderhusholdningen i 1958 bestod av 3,19 personer. Utgiftene til både alkohol og tobakk, bolig og innbo og klær og skotøy utgjør om lag samme andel av alle utgiftene i 1906 som i 1958. Bortsett fra posten for mat er det posten for andre utgifter, det vil si reinhold, personlig pleie, helsepleie, transport, fornøysler, radio, sport, aviser, bøker, utdanning, leid hjelp til hjemmet, forenings- og forsikringsutgifter og andre utgifter som har endret seg mest, fra å

utgjøre bare 9,9 prosent i 1906 utgjorde den 24,1 prosent i 1958. Utgiftene til transport og fornøyelser økte mest. I 1958 var skattene med som utgift, de er utelatt i tabell 3* (i 1958 utgjorde de direkte skattene for arbeiderne om lag 13 prosent av alle utgifter). De direkte skattene var som en forbruksutgift også i tallene for 1906, men siden de utgjorde en svært liten del av de totale utgiftene (om lag et par prosent av inntektene) er de ikke holdt utenfor for tallene fra 1906, men utgjør en del av posten Andre utgifter.

Tabell 3* Utgifter for arbeiderhusholdninger etter hovedposter. 1906 og 1958. Prosent

	1906	1958
Mat	52,2	40,6
Alkohol og tobakk	4,3	3,9
Bolig og innbo	22,8	18,7
Klær og skotøy	11,2	12,6
Andre utgifter	9,9	24,1

Kilde: NOS V. 104. Socialstatistik. VIII. Skattnernes fordeling efter indtægt og forsørgelsesbyrde. Kristiania 1909. NOS A 7, Forbruksundersøkelsen 1958, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, 1958. I Sidney Pollard, Penger og ressurser, Det 20. århundres økonomiske historie, Oslo 1994, 31f. heter det om utviklingen av forbruket og detaljhandelen: "De nye produktene på begynnelsen av 1900-tallet tok sikte på et massemarked, og lønnsomheten var avhengig av et høyt produksjonsvolum som reduserte produksjonsomkostningene per enhet. Til tross for denne kostnadsreduksjonen, var mat og bolig fortsatt de største postene på lavinntektsgruppens privatbudsjett. Lønningene steg, spesielt i Nordvest-Europa og i det nordøstlige USA. Dette skyldtes økt sysselsetting i en betydelig mer produktiv industri, fagorganisering av arbeidstyrken, samt for Nordvest-Europas vedkommende, en nedgang i familiestørrelsen. Like viktig var prisen på matvarer i Amerika, samt i Storbritannia og i Danmark, de eneste europeiske land som ikke skjermet landbruket mot import. Fallet i matvareprisene i perioden 1875 til 1900 skyldtes veksten i verdens totale forsyninger og lavere transportutgifter mellom kontinentene etter at de nasjonale jernbanesystemene var fullført og skipsfarten var effektivisert. Hvor viktig det var at prisene sank på matvarer, sett i forhold til fabrikkproduserte gjenstander (som også falt i pris), fremgår av forbruksmønstrene. En britisk arbeiderfamilie hvor familiefaren tjente 78 pund i året, den gang ansett som en "bra lønn", brukte 41 prosent av inntekten til mat. På kontinentet, hvor landbruksnæringen

var beskyttet, var forholdstallet høyere. En belgisk familie med tilsvarende inntekt brukte 61 prosent på mat. I Tyskland var tallet 57 prosent, og i Frankrike 56 prosent." Av de mange forbruksundersøkelsene som ble gjennomført i Europa ved århundreskiftet kan nevnes: **Storbritannia:** D. Davies, *Case of the Labourers in Husbandry*, 1795, 133 husholdningsbudsjetter fra England, Wales og Skottland. F. Morton Eden, *The State of the poor, Returns of expenditure by working men*, Labor statistics, 1889. Inneholder 34 ukeregnskaper. Charles Booth, *Life and labor of the people of London*, 1892, gir 30 husholdningsregnskaper for 5 uker. **Cost of living of the working classes**, inneholder 1 944 regnskaper ført i ei uke. **Tyskland:** Kaiserliches Statistisches Amt, *Erhebung von Wirtschaftsrechnungen minderbemittelter Familien im Deutschen Reiche*, Berlin 1909, gir 852 husholdningsregnskaper. Else Conrad, *Lebensführung von 22 Arbeiterfamilien Münchens*, München 1909. Trief, *Die wirtschaftliche Lage der Fabrikarbeiter in Schlesien*, Breslau 1876, inneholder 235 regnskaper. **Frankrike:** *Cost of living in French towns*, London 1909, inneholder 5 605 arbeiderregnskaper. **USA:** 18. annual report of the Commissioner of Labor, *Cost of living and retail prices of food*. Washington 1904, inneholder oppgaver fra 25 400 familier, men bare et fåtall bygger på husholdningsregnskaper. **Finland:** Arbetsstatistik XIII, *Undersökning af Yrkesarbetares Lefnadsvillkor i Finland 1908-1909*, Helsingfors 1911, omfatter detaljerte regnskaper ført gjennom et helt år for 380 husholdninger. **Sverige:** *Tjenare, Statare och Torpare*, En del statistiskt material till jordarbetarfrågans lösning, upphemtadt, granskadt och sammanställt av Urban v. Feilitzen (Robinson) Stockholm 1890. *Lefnadskostnaderna i Stockholm åren 1907-1908*, Stockholm stads statistiska kontor 1910, bygger på 150 regnskapsbøker. Ved siden av den danske undersøkelsen (se note 11) er det den finske undersøkelsen fra 1908-1909 som er den mest omfattende i Norden med 255 sider analyse og et tabellverk på 213 sider. De finske arbeiderfamiliene førte regnskapsbøker gjennom et helt år, men ble også oppsøkt og intervjuet. Dette gav en rekke "marginalanteckningar i hushållsböckerna" som ble brukt i "tabellverket och texten".

32. NOS A 31 *Forbruksundersøkelsen 1958*, Annet hefte, Statistisk sentralbyrå, Oslo, 1961, tabell VIII, s. 195ff.

33. Byråsjef Einar Normann foretok liknende beregninger i 1920 "etter oppdrag av Finansdepartementet og Det statistiske Centralbyrå". Einar Normanns undersøkelse omtales i

Dokument nr. 15 (1927) *Undersøkelser angående forbruksbeskatningen i Norge*. Av W. Kent, byråchef i Finans- og Tolldepartementet. Undersøkelsen til Normann, som i store trekk var en ajourføring av beregningene til Nicolai Rygg, ble ikke publisert og har ikke vært tilgjengelig for undertegnede.

34. Arbeiderbevegelsens historie i Norge, 2, Øyvind Bjørnson, *På klassekampens grunn* (1900-1920), s. 440f.
35. Se *Samfunnsspeilet*, Nr. 2 /1996, s. 49 note 31.
36. Her sitert etter W. Kent, *Undersøkelser angående forbruksbeskatningen i Norge*, s. 5.

Espen Søbye er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for leveårsstatistikk.

Statistisk årbok 1996

Statistisk årbok foreligger nå i ny og forbedret utgave, både innholdsmessig og presentasjonsmessig.

Årbokas 446 tabeller og 57 figurer har sammenfattende informasjon om utviklingen innen de fleste områder av det norske samfunnet. Årets utgave har gjennomgått store endringer fra tidligere år. Tabellene er forenklet, og gamle tabeller er erstattet med nye, mer aktuelle tabeller.

Samtidig er det gjort endringer i presentasjonsformen ved bruk av farger og grafikk. I tillegg inneholder utgaven bare norsk tekst. Det blir derfor gitt ut en egen engelsk utgave av årboka.

Innholdet i årboka vil bli gjort tilgjengelig i elektronisk form ved publisering på Internett.

Statistisk årbok 1996 koster 120 kroner og finnes hos alle bokhandlere, eller den kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 00 44 80
Telefaks: 22 86 49 76

E-post: salg-abonnement@ssb.no

Blad i postabonnement

Returadresse:
Statistisk sentralbyrå
Postboks 8131 Dep.
0033 Oslo

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 8131 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 00 44 80
Telefaks: 22 86 49 73
E-mail: salg-abonnement@ssb.no

eller:
Akademika - avdeling for
offentlige publikasjoner
Møllergt. 17
Postboks 8134 Dep.
N-0033 Oslo

Telefon: 22 11 67 70
Telefaks: 22 42 05 51

ISBN 82-537-4309-2
ISSN 0801-7603

Pris:
Pr. år kr 165,-
Enkeltnummer kr 50,-

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway